

DR R. R. POST

HOGLERAAR AAN DE UNIVERSITEIT
VAN NIJMEGEN

KERKGESCHIEDENIS
VAN NEDERLAND
IN DE MIDDELEEUWEN

MCMLVII

UITGEVERIJ HET SPECTRUM
UTRECHT · ANTWERPEN

INHOUD VAN HET EERSTE DEEL

Ter inleiding IX

Werken, tijdschriften en verzamelingen in afgekorte vorm aangehaald XII

EERSTE HOOFDSTUK

De wording der Nederlandse kerk

I. De kerstening van het Nederlandse volk. I

A. Tijdens de heerschappij der Romeinen

Gallo-Romeinse bevolking van de steden waarschijnlijk in de vierde eeuw christenen (1). Sint-Servatius in Tongeren (3). Bijna alles ging door de volksverhuizing verloren (5).

B. Kerstening der Franken

Betekenis van de overgang van koning Clovis voor de bevolking der Nederlanden (6). Herleving van het apostolaat onder Sint-Columbanus (7). Sint-Eligius (8). Sint-Amandus (9).

C. De kerstening der Friezen tot aan de dood van Willibrord

Staatkundige situatie (14). Wilfried en Wicbert (16). Willibrord (17). Invloed van de staat (18). Steun van particulieren (21). Bonifacius (23). Verdere werkzaamheden van Willibrord (24). Resultaat (25). Medewerkers (25). Excursie: Willibrord in Noord-Brabant? (28).

D. Bonifacius. De laatste missionarissen

Karel Martel en de kerk (30). Carloman, Pippijn en Bonifacius (32). Tienden (33). De opvolging in Utrecht (33). Bonifacius' marteldood (34). Gregorius en zijn medewerkers (37). Lebuinus (38). Willehadus (40). Liudger (40). Samenvatting, wijze van werken (42).

II. De kerk onder Karel de Grote en de Karolingers (768-925) 46

Karel de Grote (46). Indeling van de Nederlandse kerk (47). Nauwe band tussen kerk en staat (48). Immuniteiten (49). Karels maatregelen (49). Ordo canonicus (50). Opleiding van de clerus (51). Noormannen (54). Bisschop Alberik, Frederik (56). Radboud (58).

III. De uitbouw van de Rijkskerk (918-1075) 59

Balderik tegenover de talrijke graven (60). Uitbreiding van de immunitet (62). Otto I maakte begin met de rijkskerk (63). Otto II volgt dit voorbeeld (65). Vreemdelingen op de zetel van Utrecht (66) en Luik (67). Eerste graafschappen aan de kerk van Luik en Utrecht (68). Bisschop Ansfried (68). Bisschop Adalbold (69). Prefectuur aan de bisschop van Utrecht? (70). Rijksbisschoppen tegenover Dirk III van het westelijk kustland (71). Uitbreiding

TER INLEIDING

SINDE de hoogleraar W. Moll het eerste deel van zijn *Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming* uitgaf in 1864, is bijna een eeuw verlopen. Uiteraard is er sedert die tijd door historici en kerkhistorici heel wat gewerkt op het door Moll afgebakende terrein. Er zijn talrijke nieuwe gegevens uit archieven en gedrukte documenten, vooral oorkonden, aan het licht gebracht en in tijdschriften en bronnenpublicaties toegankelijk gemaakt. Op grond daarvan zijn niet slechts vele monografieën over allerlei personen en instellingen geschreven, maar ook enkele werken tot stand gekomen, die voor een bepaald onderzoek gemakkelijk kunnen worden nageslagen ('Nachschlagewerke'): zoals het *Monasticon Batavum* ter oriëntatie in de geschiedenis der afzonderlijke kloosters, of de *Bibliografie van de Nederlandse geschiedenis* ter kennismaking met de bronnen en tenslotte uitvoerige vaderlandse geschiedenissen, die gewoonlijk naast de politieke geschiedenis ook de cultuur, de ideeën, de wetenschap en allerlei kerkelijke personen en zaken in hun onderzoek en beschrijving hebben betrokken.

Van dergelijke werken bestonden er in 1864 slechts zeer weinig, maar zonder deze heeft W. Moll een uitstekend werk geschreven, en heeft daarin opgenomen, wat wij thans bij voorkeur in een der bedoelde werken zouden zoeken. Intussen heeft Moll indertijd gelijk gehad het begrip kerkgeschiedenis wat ruim te nemen. Doordat de situatie thans anders is geworden, behoeft hij op dit punt niet te worden nagevolgd. Een nieuwe synthese van de Nederlandse kerkgeschiedenis kan zeker korter zijn dan het beroemde zedelijke werk van professor W. Moll. Niemand zal thans prijs stellen op de vele en lange beschouwingen in de tekst, die in 1864 allerlei zaken voor de toenmalige lezers moesten verduidelijken, welke aan de hedendaagse lezer van dit boek vertrouwd kunnen zijn. Alles wat tot de profane geschiedenis is te rekenen, is voldoende in de aangeduide vaderlandse geschiedenisboeken behandeld en hoort in de kerkgeschiedenis niet thuis. Aangezien echter de bisschoppen van Utrecht en Luik, de hoogste kerkelijke gezagsdragers hier te lande, sinds de elfde eeuw wereldlijke vorsten waren, is de verleiding groot de politieke geschiedenis van deze kerkelijke staatjes Utrecht en Luik te beschrijven, ja haar als kader van de kerkgeschiedenis te gebruiken. Dit is in dit boek bewust en consequent vermeden, op gevaar af, dat van sommige bisschoppen slechts zeer weinig kon verteld worden. De overgeleverde kronieken behandelen nu eenmaal hoofdzakelijk of uitsluitend de politieke en militaire daden van de kerkvorsten. In tegenstelling met deze verhalende bronnen houdt

dit boek zich niet bezig met de strijd, die de Utrechtse bisschoppen met Holland en Gelre, met hun bisschopsstad, met Drente en Groningen hebben gevoerd, evenmin als met de conflicten der Luikse bisschoppen met de Luikenaars, met Brabant en Namen. Deze kant der historie wordt slechts even aangeduid, hetgeen noodzakelijk is ter typering van de dubbele positie der middeleeuwse bisschoppen.

Het verlangen het werk van Moll te verkorten heeft zeker niet de hoofdeden gevormd van het pogen een nieuwe synthese van de Nederlandse kerkgeschiedenis tot stand te brengen. Na bijna honderd jaren is zulk een samenvatting méér dan noodzakelijk. De nieuw ontdekte of gepubliceerde documenten hebben de voorstelling van menige gebeurtenis, de beschrijving van vele toestanden en de waardering van talrijke personen nogal gewijzigd. Bovendien is ook de opvatting van de historici en van de belangstellende lezers niet dezelfde gebleven. Tenslotte heeft de schrijver gemeend dat deze historie nu eens van zijn standpunt uit belicht mocht worden. Dit standpunt is een ander dan dat van de negentiende-eeuwse protestantse Amsterdammer, professor Moll, zoals van een hoogleraar in de kerkgeschiedenis aan de Rooms-Katholieke Universiteit van Nijmegen mag verwacht worden. Hoe hoog de schrijver Molls kennis van de toestanden en het streven der katholieke Nederlandse voorouders aanslaat en zijn ruime blik bewondert en waardeert, hij kan zijn inzicht en met name zijn beschouwing niet altijd delen. Toch heeft ook hij van zijn kant getracht het werkelijk gebeurde te benaderen. Hij heeft met zorg ervoor gewaakt, van hetgeen de documenten ons leren een te gunstige of een te zwarte voorstelling te geven. Met andere woorden, hij heeft eerlijk naar objectiviteit gestreefd.

Op twee punten moest het werk van zijn voorganger worden uitgebreid. Ten eerste moest het kader van het oude Utrechtse bisdom worden doorbroken en dienden minstens de delen van Nederland in het noorden, oosten en zuiden, die in de Middeleeuwen tot de bisdommen Münster, Osnabrück, Keulen en Luik hebben behoord, in de studie betrokken te worden. Vooral de grote aaneengesloten gebieden van Noord-Brabant en Limburg met hun vele kapittels en kloosters mochten niet buiten beschouwing blijven. Gaarne zou de schrijver nog verder gegaan zijn en de Groot-Nederlandse geschiedbeschouwing op de kerkgeschiedenis van Nederland in toepassing hebben gebracht. Maar door het zeer recente uitvoerige werk van E. de Moreau S.J., *Histoire de l'Église en Belgique*, dat aan de geschiedenis der Middeleeuwen vier lijvige delen gewijd heeft, is een dergelijke onderneming overbodig geworden – gesteld al dat zijn krachten hem zouden toelaten in de kerkgeschiedenis van het Nederlands sprekende België voldoende door te dringen. Dit ideaal heeft hij laten vallen en zich beperkt tot wat heden 'Nederland' heet en ook wel Noord-Nederland genoemd wordt.

De daardoor ontstane moeilijkheid, dat het geestelijk hoofd van de

kerk van Brabant en Limburg, buiten het hier gekozen onderzoekingsgebied resideerde en het van daaruit bestuurde, moest op een of andere wijze worden opgelost. Eigenlijk valt hetzelfde van de aartsbisschop van Keulen en de bisschoppen van Munster en Osnabrück te zeggen, zij het in veel geringere mate. Ter oplossing van deze moeilijkheid en om de zuidelijke gebieden niet geheel zonder geestelijk middelpunt te laten, is hier een korte beschrijving gegeven van de Luikse bisschoppen. Althans zijn zij hier even vermeld, gewoonlijk naar het voorbeeld van het bovengenoemde werk van E. de Moreau S. J. De gegevens over de kerkelijke toestanden in buiten-Utrechtse gebieden zijn wel trouw opgezocht en verwerkt, bijvoorbeeld op het gebied van de kloostergeschiedenis en die van de kerkgebouwen, waarbij men overigens niet een geschiedenis van de afzonderlijke huizen mag verwachten die in het *Monasticon Batavum* kan worden nageslagen.

Ook de tijd wordt hier iets ruimer genomen dan door Moll, die zijn kerkgeschiedenis eindigde bij het begin van de Hervorming in 1517. Dit was wel in Duitsland de aanvang van dit machtig verschijnsel op kerkhistorisch gebied, doch niet in Nederland. Zij had hier nog een lange strijd te strijden en kwam eerst in 1572, 1581 en later tot een volledige overwinning. Naar het voorbeeld van Moreau wordt hier omstreeks 1559 de Middeleeuwse kerkgeschiedenis besloten. Al heeft de toen ingevoerde nieuwe kerkelijke indeling in Noord-Nederland niet hetzelfde resultaat gehad als in Zuid-Nederland, toch kan men haar als het begin van de nieuwe tijd beschouwen. Bovendien mag als praktische reden gelden, dat het schone boek van professor L. J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*, de tijd vanaf ongeveer 1559-1560 uitvoerig beschrijft. Schrijver dezes vleit zich met de gedachte, dat de Nederlandse kerkgeschiedenis in deze twee boeken van katholieke zijde op wetenschappelijke wijze van het begin tot aan de achttiende eeuw toe is beschreven. Wie vult de gaping van 1700 tot ± 1853?

De schrijver hoopt intussen, dat de hier gestelde vergelijking met het standaardwerk van Moll hem niet als een grote aanmatiging aangerekend wordt. Zij beoogt slechts zijn bedoelingen op gemakkelijke wijze te verduidelijken en te omschrijven. Met name maakt hij zich geen illusies over zulk een lange levensduur als het werk van Moll genoten heeft. Als de historici zullen blijven werken, moet de behoefte aan aanvulling en verbetering spoedig opkomen. Moge het boek althans in deze tijd als synthese geaccepteerd worden en nuttig werk doen!

EERSTE HOOFDSTUK

DE WORDING DER NEDERLANDSE KERK

I

DE KERSTENING VAN HET NEDERLANDSE VOLK

A. TIJDENS DE HEERSCHAPPIJ DER ROMEINEN

Gallo-Romeinse bevolking van de steden waarschijnlijk in de vierde eeuw christenen (1). Sint-Servatius in Tongeren (3). Bijna alles ging door de volksverhuizing verloren (5).

DE eerste klanken van het christendom werden hier gehoord in een goed geordende maatschappij, een deel immers van het grote Romeinse rijk. Het Nederlandse gebied behoorde daartoe sinds ongeveer het midden van de eerste eeuw vóór Christus, maar hoe verder het gebied van het middelpunt Rome verwijderd was, hoe losser het verband met de Romeinse heersers werd. De bevolking ten noorden van de Rijn waren ten nauwernood onderdanen van de Romeinse keizer te noemen. Aan Rijn en Waal lagen in de eerste drie eeuwen van onze jaartelling enkele belangrijke militaire vestingen of hadden er gelegen, maar de middelpunten van het regionale bestuur lagen verder zuidelijk, namelijk in de hoofdsteden van de provincies Belgica en Germania. Dit veranderde niet, toen in de vierde eeuw de eerstgenoemde gesplitst werd in Belgica prima en secunda. Reims, Trier, Keulen waren de Romeinse centra met een overwegend Latijnse cultuur en tenslotte ook middelpunten van het christendom. De grote bestuursdistricten, waarin deze provincies verdeeld waren, de zogenaamde civitates, hadden hun bestuursmiddelpunten in het zuiden: Atrecht (Arras) als hoofdstad van de civitas der Atrebaten; Terwaan (Thérouanne) van de civitas der Morini; Bavay, later Kamerijk (Cambrai), van die der Nervii; Cassel, later Doornik, van die der Menapiërs; Tongeren als hoofdstad van de gelijknamige stam. De civitas Batavorum schijnt niet tot volledige organisatie te zijn gekomen.

De romanisering van het leven is in het zuiden veel intensiever geweest dan in het noorden. Gedurende een paar eeuwen leefden in het zuiden belangrijke burgerlijke en militaire ambtenaren, of Romeinen uit Italië, of mannen die de hoogstaande Romeinse beschaving in zich hadden op-

genomen en hier zoveel mogelijk trachtten te leven als zij het in het centrum van het rijk gewoon waren.

Zij bouwden in deze afgelegene provincies hun ruime villa's, legden er waterleiding en centrale verwarming in aan, versierden ze met marmerbekleding en beelden, lieten op de muren de Pompejaanse landschappen schilderen en lazen er hun geliefde schrijvers. Zij brachten in landbouw en nijverheid hun eigen methoden in en wisten aldus hier een betrekkelijke welvaart te vestigen, vooral gedurende de lange vredesperiode van de eerste en tweede eeuw. Blijkens de talrijke overblijfselen van deze Romeinse cultuur in de Zuidnederlandse bodem gevonden moet het daar wonende volk in hoofdzaak geromaniseerd geweest zijn. Het heeft ook de taal van de Latijnen overgenomen.

De overheersing van de Romeinse cultuur in Noord-Nederland ging echter niet uit boven de lijn Maastricht-Heerlen. Wel waren er ook meer noordelijk enige Romeinse nederzettingen naast de militaire kampen, maar de culturele uitstraling ervan was niet zo intens.

Voor ons is het een belangrijke vraag, of deze Romeinen hier ook het christendom gebracht hebben. Van een doelbewuste en door beroepsmissionarissen geleide geloofsverkondiging onder Noordkeltische en Germaanse volkeren vernemen wij in de geschiedenis der oude kerk weinig. De kerk had toen de handen vol met het winnen van de zuidelijke bewoners, vooral die van de steden, waar de priesters gemakkelijker contact kregen met de uitheemse bevolking die, gekomen uit het oosten en westen, zuiden en noorden, er zich had gevestigd. Hoe snel het christendom zich in de eerste eeuwen ook verspreidde, het bereikte als krachtige stroom de Nederlandse grenzen eerst, toen hier de Romeinse heerschappij begon te wankelen en onafgebroken oorlogen het land onveilig maakten. Sinds het midden van de vierde eeuw hadden de Romeinen hier bijna onafgebroken te kampen met de opdringende Germaanse volkeren. Ook al behaalden de legioenen nog menige overwinning en kwamen er perioden van rust voor, toch was het vaak buiten de veilige stadsmuren onveilig, zodat ambtenaren en kolonisten zich gewoonlijk daarbinnen terugtrokken.

Ook zonder een stelselmatige missionering kan zich hier in de tweede en derde eeuw menig christen hebben gevestigd. Onder de ambtenaren en soldaten, onder de vele kooplieden, vooral als zij van Syrië afkomstig waren, evenals onder de slaven kunnen zich christenen hebben bevonden en het is wel zeker, dat zij talrijker werden naar mate het Romeinse rijk méér werd gechristianiseerd. Zoals bekend is, was dit proces in het begin van de vierde eeuw, toen de laatste grote vervolging begon, al ver gevorderd, terwijl na de vrede van Constantijn (313) een massale overgang plaats vond. In de loop van de vierde eeuw werd het rijk officieel christelijk en het merendeel van de Romeinse bevolking is ook hier zeker overgegaan. Toch vinden wij onder de overblijfselen van de Romeinse cul-

tuur hier te lande zeer weinig wat op die overgang of op het christen-zijn van de bewoners vóór de grote volksverhuizing wijst. De twee inscripties van Maastricht uit de vijfde en zesde eeuw zijn wel na de volksverhuizing geschreven, doch van Gallo-Romeinse oorsprong. Enkele graven van christenen zijn op het kerkhof van Tongeren ontdekt¹. Wat in Nijmegen als zodanig is gevonden, is niet geheel overtuigend.

* * *

Voor de zielzorg onder de christenen, Romeinen of inheemsen, die bijna allen stadbewoners waren, moet gezorgd zijn geweest. In de hoofdsteden der civitates bestonden kerken, geleid door bisschoppen en onder hen een betrekkelijk talrijke clerus, priesters, diakens en mannen met lagere wijding. Zij waren niet altijd allen aan de hoofdkerk gebonden, maar beedienden soms ook een andere kerk van de stad. Nominaal zal het gezag van de bisschoppen zich ook buiten de steden hebben uitgestrekt tot aan de grenzen van de civitas, in welker hoofdstad zij resideerden. Maar het is niet waarschijnlijk dat er tijdens de Romeinse heerschappij in deze streken dorpskerken zijn gesticht. Ten eerste blijkt uit het leven van Sint-Martinus van Tours dat veel zuidelijker de kerstening van het platteland in het midden van de vierde eeuw nog moest beginnen en vervolgens was het platteland ten gevolge van de vele oorlogen hier zeer onveilig. De eerste bisschoppen wier geschiedenis enigszins tot de Nederlandse kerkgeschiedenis mag gerekend worden, waren stadsbisschoppen en niet méér dan dat. Trier had zeker een bisschop in het midden der derde eeuw, Keulen ontving een zestig jaar later ook een bisschop (313), waarschijnlijk omstreeks die tijd ook Tongeren, terwijl Bavay (Kamerijk) sedert het jaar 346 een bisschop had. Op het eind der vierde eeuw predikte Sint-Victrix (399) te Terwaan onder de Morini, misschien ook te Cassel (Doornik). Of deze laatste bisschop is geweest, is niet zeker. Feit is, dat Sint-Vaast omstreeks 500 een verlaten kerk te Atrecht aantrof.

Van de vierde-eeuwse Tongerse bisschop Sint-Servatius weten we reeds iets meer, al heeft de legende spoedig een fantastisch verhaal van zijn leven, zijn sterven en de door hem verrichte wonderen gevormd. Hij was zeker een man van betekenis, die in de kerkelijke en politieke verwickelingen van zijn dagen betrokken werd. Zoals bekend is, heerste toen onder de rijksbisschoppen onenigheid over het kerkelijke leerstuk betreffende de verhouding van de Zoon tot de Vader, zoals dit op het Concilie van Nicea (325) was geformuleerd. Daar nu de keizers, vooral Constantijns zoon Constantius, door bemiddelingsformules de eenheid der Kerk in hun rijk trachtten te handhaven of te herstellen, werden er telkens concilies gehouden om tot overeenstemming te komen. Daar werd naar een formulering van het omstreden leerstuk gezocht, die met de leer van Nicea in overeenstemming te brengen was, maar in de termen daarvan

¹ MOREAU I 38, 39.

enigszins afweek. Daar de keizer gewoonlijk met al zijn machtsmiddelen de ondertekening van een nieuwe formule eiste, kwamen de bisschoppen soms in grote gewetensconflicten, wanneer zij de voorgelegde formule als niet orthodox bevonden of als niet overeenstemmend met hetgeen in Nicea was vastgesteld. Indien zij volgens hun geweten de ondertekening moesten weigeren, moesten zij tevens de bevelen van de keizer weerstaan.

Bisschop Servatius van Tongeren wordt genoemd onder de Gallische bisschoppen die de orthodoxe geloofsbelijdenis van Sardica (343) ondertekenden. Verscheidene jaren later verdedigde hij opnieuw de orthodoxie op het Concilie van Rimini (359) en week niet voor de keizerlijke bedreigingen, maar tenslotte heeft hij zich laten brengen tot ondertekening van een min of meer dubbelzinnige formule, die Servatius echter voor voldoende heeft gehouden¹. De verdediger van de orthodoxie moet in de hoge politieke regionen enig aanzien hebben genoten. Toen Maxentius zich omstreeks 350 van de regering in Gallia had meester gemaakt, benoemde hij Servatius, bisschop van Tongeren, onder de afgevaardigden die met keizer Constans in het oosten zijn zaak in het reine zouden brengen². In hoeverre Servatius' politieke houding in deze strijd om de macht in Gallië tot deze opdracht aanleiding heeft gegeven en of hij in het gezantschap een leidende rol heeft gespeeld, weten wij niet. Ook zijn verdere leven en het kerkelijk bestuur van zijn bisschopsstad Tongeren blijven voor ons een gesloten boek. Van zijn dood bericht ons de zesde eeuwse, niet al te best betrouwbare kroniekschrijver Gregorius van Tours. Servatius, door hem Aravatus genoemd, zou gevlucht zijn voor het naderen van de Hunnen en zich begeven hebben naar Maastricht, waar hij spoedig de dood vond en begraven is. Daar de Hunnen eerst driekwart eeuw na Servatius' dood in het westen verschenen, kan dit bericht niet waar zijn. De legende was blijkbaar reeds begonnen te werken, maar Gregorius zal zich wel niet vergist hebben in de mededeling, dat Servatius in zijn tijd in Maastricht vereerd werd en dat zijn graf zich daar bevond. Plaatselijke tradities zijn in deze kwesties vaak zeer betrouwbaar en daarom moet Maastricht iets met het sterven of de begrafenis van Sint-Servatius te maken hebben gehad. Maastricht, gelegen aan de Maas en op een knooppunt van Romeinse wegen, was in de Romeinse tijd zeker een stad van betekenis, al was het niet zoals het naburige Tongeren hoofdstad van een civitas.

Al kwam het niet onmiddellijk in aanmerking voor een bisschopszetel, het was toch méér dan een dorp en zal in de vierde eeuw wel een kerk gehad hebben, direct staande onder leiding van de Tongerse bisschop. Zijn verlangen om hier begraven te worden zou niets opvallends hebben en is dus zonder meer te aanvaarden. Mogelijk is echter ook dat een van

¹ MOREAU I 35, 36. ² G. GORRIS, *Sint-Servatius van Maastricht*. Uitg. G.G.G. MOREAU I 37. B. H. M. VLEKKE, *Sint-Servatius, de eerste Nederlandsche bisschop in historie en legende*. Nijmeegs proefschrift 1935.

zijn opvolgers het lijk naar Maastricht heeft overgebracht, misschien uit veiligheidsoverwegingen om het stoffelijk overschot te bergen voor de dreigende plundering bij de opmars van de Hunnen of Germanen.

Deze laatsten drongen steeds verder op. Friese en Saksische kolonisten verschenen aan de Vlaamse kust en vonden er een woonplaats. Op het eind der derde eeuw schijnen er al Franken aan de Beneden-Rijn en Midden-Maas gewoond te hebben. In 358 ontvingen Salische Franken verlof van keizer Julianus om zich in Toxandrië te vestigen. Het platteland schijnt er ten dele ontvolkt te zijn geweest, zodat de velden werkzame boeren uitnodigden. Toen Stilicho in 402 de legioenen van de Rijn terugriep, was de laatste hindernis weggenomen. Talrijke volkeren drongen over de Rijn het Romeinse gebied binnen. De meeste trokken weliswaar veel verder dan de latere Nederlandse gebieden, maar ook in de lage landen geschiedde een verhuizing in de richting van het zuidwesten: de Friezen vulden het kustgebied van het noorden tot aan het Zwin, de Saksen kwamen tot aan de IJssel, de Salische Franken trokken van de Rijn tot Doornik, de Ripuarische Franken vestigden zich tussen Midden-Rijn en Maas. De Saliërs vormden bovendien in de vijfde eeuw een niet onbelangrijke staat, die grote veroveringen in Wallonië en Noord-Frankrijk maakte en zelfs tot de Loire toe hier en daar nederzettingen vestigde. Ook Vlaanderen werd wat later door hen bevolkt. Zij leverden een groot deel van het Nederlandse volk, al werden natuurlijk de oorspronkelijke bewoners niet geheel uitgeroeid. Daar al de nieuwe bewoners en de leiders van de nieuwe staat heidenen waren, komt de vraag op of de katholieke bevolking zich in de ommuurde steden heeft kunnen handhaven, of de bisschop met zijn geestelijkheid er gebleven is en de kerken in stand gehouden zijn. Het is niet waarschijnlijk. Wij horen er niets van en krijgen de indruk dat in de zesde eeuw in hoofdzaak van voren aan moest worden begonnen. Er was geen continuïteit in deze zin, dat de bisschoppen van de Romeinse tijd in een onafgebroken rij opvolgers kregen, die hun werk tijdens de volksverhuizing en de eerste jaren van de Frankische heerschappij hebben voortgezet. De later opgemaakte bisschopslijsten¹ die dit doen veronderstellen, missen alle waarde. Wel bleef de herinnering bewaard aan de oude zetels, soms ook aan de gebouwen of resten ervan. Later konden nieuwe bisschoppen er zich vestigen en hun gezag in nieuwe verhoudingen uitstrekken tot aan de grenzen van de vroegere civitas.

¹ Lijst van Tongerse bisschoppen, overgeleverd bij Heriger van Luik (tiende eeuw), zie MOREAU I 28 no 2; 29, 3; 29, 4; 52.

B. KERSTENING DER FRANKEN

Betekenis van de overgang van koning Clovis voor de bevolking der Nederlanden (6). Herleving van het apostolaat onder Sint-Columbanus (7). Sint-Eligius (8). Sint-Amandus (9).

VOOR de kerstening van de Franken was de overgang van Clovis op kerstavond 496 van zeer grote betekenis¹. Volgens Gregorius van Tours had de katholieke koningin Clothilde de koning herhaaldelijk gewezen op de macht van God en de onmacht van de Frankische goden die Clovis vereerde. Clovis luisterde naar deze woorden niet zonder interesse, doch was aanvankelijk niet overtuigd dat die machtige God hem ook welwillend zou zijn. Naar zijn Germaanse opvattingen zocht hij de machtigste en hem best gezinde god. Dat God hem goed gezind was bleek echter duidelijk bij de bekende slag tegen de Alamannen, toen de koning de God der christenen aanriep en deze hem ondanks de dreigende nederlaag de overwinning bood. In dit verhaal dat Gregorius van Tours geeft van Clovis' bekering heeft hij driemaal uitgedrukt, dat het zoeken van de sterkere God het motief van de overgang is geweest. Moge Gregorius al wat lichtgelovig en praatziek zijn, toch zal zijn mededeling hier de waarheid getroffen hebben, althans de gangbare mening van zijn dagen hebben uitgedrukt. Hetzelfde motief treffen we aan bij de overgang van de Westgoten, Sueven en Angelsaksen en geeft de reden, waarom de missionarissen der volgende eeuwen de afgodsbeelden omverwierpen.

Dit was in de gedachtengang der heidenen het beste bewijs van de onmacht der goden en misschien leefden de missionarissen ook zelf in die overtuiging. Het is dezelfde opvatting die ook aan het godsoordeel ten grondslag ligt: God moet onmiddellijk ingrijpen ter voorkoming van onrecht. Hij moet zijn heiligdom beschermen. Wanneer de heidense goden niet degene straffen, die de schendende handen aan hun beelden sloeg, dan waren zij niets waard. Het was tenslotte een motief van religieuze aard. Wanneer dit Clovis tot het christendom heeft kunnen brengen, kan dit ook op zijn volk grote indruk hebben gemaakt.

Voor ons doel is de vraag allerbelangrijkst, of het volk der Franken Clovis, hetzij onmiddellijk, hetzij spoedig is gevolgd, vooral of dat deel van het Frankische volk, dat met zijn koningen niet mede naar Gallië is opgetrokken, doch in de Nederlanden blijven wonen, spoedig christen is geworden, omdat de koning het was voorgegaan.

Volgens Gregorius zetten drieduizend van het leger onmiddellijk de-

¹ Over de kwesties, die met de doop van Clovis samenhangen zie: R. H. E. de France 21 (1935) 161; Rev. belge de phil. et l'hist. 15 (1936) 854, 17 (1938) 63, 16 (1937) 33; De Gids 102 (1938) 2de deel, 171-184.

zelfde stap als hun aanvoerder, maar deze vormden het volk niet, al mogen zij de bloem der natie geweest zijn. Toch veronderstelt bisschop Avitus van Vienne in een brief, waarin hij de koning der Franken bij zijn doop gelukwens, dat de overgang van het gehele volk na die van de koning eigenlijk voor de deur stond. 'Omdat God door u uw volk tot het zijne zal maken, moet gij missionarissen zenden naar verder afwonende volkeren.' Het is inderdaad niet onmogelijk, dat het grootste gedeelte van de Franken, die in het katholieke Gallië woonden, te midden van een bevolking die hen in beschaving en kennis verre overtrof, geen grote moeite had de godsdienst van deze aan te nemen, wier taal en beschaving zij reeds tot de hunne hadden gemaakt. Nu de koning hen vooring, wilden zij hem wel volgen, de voorvaderlijke goden vaarwel zeggen en het christendom aanvaarden. Feit is, dat wij noch in de grote kronieken, noch in de heiligenlevens, noch in de besluiten van de zesde-eeuwse Frankische synoden bijzonderheden lezen over de kerstening van het Frankische volk in Gallië. Toch moeten zij zijn overgegaan, want de missionarissen van het einde der zesde en het begin der zevende eeuw konden beginnen in Noord-Frankrijk, ongeveer bij Kamerijk, Noyon en Terwaan, het gebied van de rivier de Elno.

Zeker is dat de verder noordelijk wonende Franken zich van de overgang van hun koning weinig hebben aangetrokken. De bewoners van het noordelijk gebied, dat tegenwoordig België heet, waren in het midden van de zevende eeuw nog even heidens als hun noordelijke naburen, de Saksen en Friezen. Wel deed Clovis een poging om de oude bisschopszetels te herstellen. Omstreeks 510 vestigden zich Sint-Elleutherius in Doornik en Sint-Vaast in Atrecht, maar zij konden het op die plaatsen niet uithouden. Eerst in 585 kon Sint-Gery de oude zetel van Kamerijk (Cambrai) blijvend bezetten. Hij werkte ook in Atrecht en verbond die stad aan zijn diocesis totdat zij in 1096 een eigen bisschop kreeg. De zetel van Doornik moest ook naar het zuiden worden verplaatst. Hij werd tot 1146 met Noyon verenigd, waar Sint-Acharius in het begin van de zevende eeuw de eerste bisschop werd. Terwaan ontving nog iets later zijn bisschop, namelijk Sint-Omaar in 637. Alleen in Maastricht schijnt het Tongerse bisdom na Clovis een onafgebroken voortzetting te hebben gevonden. Toch moet dit vooreerst een oase in de heidense woestenij zijn geweest. Langzaam zal het Frankische volk van stad en omgeving hier het christendom hebben aangenomen. Toen Sint-Amandus omstreeks het midden van de zevende eeuw de zetel van Maastricht beklom, of althans als missie-bisschop hier ging werken en gezag uitoefenen, zoals wij hierna zullen zien, vond hij er kerkelijke verhoudingen die niet van de laatste jaren waren. Er was een clerus, die zijn gezag niet gemakkelijk croeg en de oude gewoonten verdedigde, die Sint-Amandus voor misbruiken hield.

Op het eind der zesde eeuw, juist een eeuw na de bekering van Clovis, kwam er in de westerse kerk een krachtiger missieactie op. In 596 zond paus Gregorius I de benedictijnermonnik Augustinus met veertig medebroeders naar Engeland om daar het Evangelie te verkondigen. Om hun de reis te vergemakkelijken zond de paus aanbevelingsbrieven aan de regerende vorsten der Franken en aan verscheidene bisschoppen. Hij hield hen voor dat het eigenlijk de plicht was van de bisschoppen aan de naburige heidense bewoners het christendom bekend te maken. Daar zij nalatig waren geweest, nam de paus hun taak ter hand. Hij vroeg de stofelijke steun van de Frankische waardigheidsbekleders. De brieven van de paus, de ontmoeting met de missionarissen, de steun en gastvrijheid hun geboden, en vooral de berichten over het grote succes dat zij weldra konden boeken, moeten hun invloed in de Frankische kerk en elders hebben laten gelden. Het eerste zekere teken daarvan zien wij bij Sint-Columbanus en zijn leerlingen, de Ierse en Schotse monniken, die naar het vasteland in 'peregrinatio' trokken en weldra daarnaast ook de Evangelieprediking aan de heidenen ter hand namen. Dit laatste was oorspronkelijk niet de bedoeling van deze peregrini. Hun aller voorganger en meester, Sint-Columbanus, vertrok naar het vasteland, uitsluitend uit ascetische motieven om in den vreemde verlatenheid, armoede, ontbering en verstoting te ondergaan. Maar hij ging niet naar het land der heidenen, doch naar het reeds lang christelijke Gallië. Daar stichtte hij in de eenzaamheid een klooster (Luxeuil) en verzamelde er zijn leerlingen. Als hij zijn klooster verliet om te prediken, was dit niet voor de heidenen, maar onder de christenen, met name aan het hof.

In 610 veranderde dat echter. Verdreven door koningin Brunhilde kwam hij door Neustrië naar Austrasië, waar koning Theudebert hem wilde vasthouden om in zijn land een nieuw Luxeuil te stichten. Nu weigerde Columbanus. Hij had vernomen, dat er in de nabijheid nog binnen Theudeberts rijk vele heidenen woonden. Hun wilde hij het Evangelie verkondigen en hij trok er inderdaad heen. Wel had hij niet veel succes en heeft het heidense land spoedig verlaten, maar zijn leerlingen hebben het werk voortgezet bij de Alamannen in Zwitserland en in Zuid-Duitsland. Monniken uit zijn klooster hebben ook gewerkt onder de heidense Franken, onder andere de hiervoor vermelde Sint-Omaar (Audomar). Misschien mag de werkzaamheid van Sint-Acharius en Sint-Ouen er ook mee in verband gebracht worden.

Bezield met de nieuwe geest waren zeker ook Sint-Eligius en Sint-Amandus, de eigenlijke missionarissen van de zuidelijke Nederlanden. Helaas zijn ook hun vita, kort na hun dood door leerlingen geschreven, later zó omgewerkt, dat zij ten dele de betrouwbaarheid hebben verloren. Zij brengen ons soms op een dwaalspoor¹. Eligius leefde lange tijd als leek aan het hof, doch werd in 640 bisschop van Noyon, waar

¹ Uitg. B. Krusch, MG. SS. rer. Mer. IV 663; V 431.

hij tot aan zijn dood in 660 werkte. Het noordelijk deel van zijn diocees, in het bijzonder Doornik en omgeving, werd nog door heidenen bewoond. Zijn vita deelt ons in vage termen mede, dat hij het diocees rondreisde en onder de heidenen predikte. Ook richtte hij hier en daar kloosters op. Enkele preken van hem zijn ons overgeleverd, maar helaas juist die welke hij voor christenen heeft gehouden, voor mensen die reeds als kind waren gedoopt. Toch is het duidelijk dat het christendom van de bevolking nog nieuw is. Opvallend is ook hoe scherp de tegenstelling tussen de Romaanse en Germaanse hoorders zich toen al openbaarde. De eersten wilden alle Germaanse volksgebruiken onderdrukken: eerste teken van de moeilijkheden, die uit het verschil van taal en beschaving tussen de Romaanse en de Dietse leden van parochie, klooster of diocees zo vaak zijn voortgekomen.

Veel beter is de werkzaamheid van Sint-Amandus ons bekend¹, ook al nemen wij met de laatste uitgever van de vita aan, dat deze eerst in de achtste eeuw in de tegenwoordige vorm is ontstaan. De vita schildert de held als een wat onrustige natuur, die slechts korte tijd op één plaats kon blijven, een man die gemakkelijk ruzie kreeg, telkens iets anders zocht en onder allerlei volkeren in het westen het Evangelie zou hebben verkondigd. Volgens dezelfde vita was Amandus een Aquitaniër, die in peregrinatio ging, naar Rome kwam en daar tot missiebisshop gewijd werd. Het lijkt intussen, dat de levensbeschrijver zijn held al te hoog heeft willen verheffen en daardoor aan de algemene indruk geen goed heeft gedaan.

Het gaan in peregrinatio en daarnaast het aanvaarden van het missionarisambt en wel in opdracht van de paus, voorts zijn latere bijzondere afhankelijkheid aan Rome zouden veeleer een insulaire afkomst dan een Aquitanische doen vermoeden. Dit alles tekent hem als een voorganger en voorbeeld van Sint-Willibrord en Sint-Bonifacius. Misschien is het leven met gegevens over die missionarissen aangevuld, maar Amandus' afhankelijkheid aan Rome blijft intussen staan als een feit, waaraan niet kan getwijfeld worden. Dit blijkt onder andere hieruit, dat hij in moeilijkheden bij de paus steun zocht en uitkomst vond; verder dat hij van paus Martinus I een bijzondere opdracht kreeg en dat hij gaarne de apostelvorsten Petrus en Paulus als patroons van zijn stichtingen koos: Sint-Pieter van het klooster Elnon, Sint-Pieter en Paulus samen van de kerk te Antwerpen en van het klooster Faverolas.

Amandus was zeker een beroepsmissionaris, niet een bisshop die slechts toevalligerwijze met de heidenen in contact kwam en hun het Evangelie verkondigde, of die naast het uitoefenen van het bestuur van een regelmatig bisdom ook nu en dan naar naburige heidenen trok. Integendeel, hij zag zijn voornaamste taak in het prediken onder de heidenen. Gelijk Augustinus naar Engeland trok om bij de Angelsaksen te

¹ E. DE MOREAU, *Saint Amand, apôtre de la Belgique et du Nord de la France*, Louvain 1927.

prediken, zo reisde hij naar het land van Vlaanderen, Brabant en Limburg om Christus bekend te maken en diens blijde boodschap te verkondigen. Wij weten dit niet slechts uit zijn geïnterpoleerde vita, maar ook uit andere zeer betrouwbare gegevens. Zo schrijft Jonas, de biograaf van Sint-Columbanus, dat hij zelf als missionaris had gewerkt in de omstreken van de rivier de Elno om Amandus bij te staan, 'die in die streken verbleef en de oude dwalingen der Franken door de Evangelische dolk beteugelde¹.'

Amandus getuigt zelf in zijn testament, dat hij wijd en zijd door de vele streken en naar vele volkeren getrokken was uit liefde tot Christus, namelijk 'om het woord van Christus te verkondigen en het doopsel toe te dienen.'² Prediken, dopen, kerken bouwen, de andere sacramenten toedienen, medehelpers zoeken en instrueren, dat was de taak van Amandus gedurende zijn veertigjarig verblijf in de zuidelijke Nederlanden (van omstreeks 638 tot omstreeks 678). Als steunpunt van zijn actie stichtte hij kloosters, waar hij vanzelf medewerkers en leerlingen om zich heen verzamelde en van waar hij de omgeving trachtte te bewerken. Als zodanig diende eerst het door hem gestichte klooster aan de Elno, aan Petrus en Paulus gewijd, dat na Amandus' dood de naam ontving van de stichter, en nog Saint-Amand heet (vóór 639). Later heeft hij noordelijker een middelpunt gezocht en gevonden bij de samenvloeiing van Leie en Schelde, te Gent, waar hij volgens zijn biograaf ook een klooster stichtte en aan Sint-Pieter wijdde, namelijk Sint-Pieters of Blandigny te Gent (Sint-Bavo schijnt niet van hem te zijn). De Scheldestreek was het voornaamste van zijn vele arbeidsvelden. Hij is tot aan Antwerpen doorgedrongen, waar hij een kerk bouwde. Deze kerk kwam na Amandus' dood aan een klooster, Quortolodora, welks abt, Firminus, ze later ruilde voor een ander bezit met de leek Rohingus, een grondbezitter uit Antwerpen. Het is de bekende kerk, die in 726 door deze Rohingus aan Sint-Willibrord werd geschonken.

Aan het stichten van kloosterlijke instellingen heeft Amandus blijkbaar veel waarde gehecht. Er zijn er zeker vier of vijf. Zij gaven stabiliteit aan de missie omdat hier telkens nieuwe missionarissen konden worden gevormd, en ook peregrini uit Ierland of Schotland worden opgenomen, wat van belang was, indien zij naast de peregrinatio ook het missionarisambt wilden uitoefenen. Amandus bouwde nog een klooster Faverolas, waarvan wij slechts weten dat het in Noord-Frankrijk lag en aan Petrus en Paulus was gewijd. Een plan tot een kloosterstichting schijnt ook aanleiding te zijn geweest van zijn enige tocht naar Brabant, die ons met zekerheid bekend is. Hij begaf zich naar het huis van de weduwe van Pippijn I en haar dochter Geertruid, waarschijnlijk wonende in de buurt van Nijvel. Amand wist haar over te halen tot het stichten van het klooster Nijvel, waar Geertruid weldra abdis is geworden en een heilig leven

¹ MG. SS. rer. Mer. IV 62. ² MG. SS. rer. Mer. V 484.

heeft geleid. Vrouwenkloosters werden door hem dus ook gewenst, ofschoon daarvan het directe nut voor de missie niet zo duidelijk sprak. Toch waren dit ook middelpunten waar de christelijke geest kon bloeien en een weldadige werking op de naaste omgeving uitoefenen.

In hoeverre Amandus met de Merovingische koningen en de hofmeiers contact heeft onderhouden, valt moeilijk te zeggen. Het ligt voor de hand, dat de regering hem materiële steun en bescherming heeft geboden. Uiteraard moet het hun ter harte gegaan zijn dat eindelijk het betrekkelijk kleine getal van hun stamverwante onderdanen, dat nog niet de christelijke godsdienst, die van henzelf en van de meerderheid van de bevolking, had aanvaard, ook het christendom zou omhelzen. Al eerder had paus Gregorius koningin Brunhilde en de koningen Theoderik en Theudebert om hulp verzocht voor de missionarissen die naar Engeland trokken (596), en Theudebert had zeker enige jaren later Columbanus voor de missie uitgerust. Koning Dagobert I (629-639), onder wie Amandus zijn werkzaamheden begon, heeft zelfs aan de kerstening van de Friezen gedacht. Toen hij de Friese plaats Utrecht in bezit had, heeft hij daar in de burcht, aangelegd op de ruïnen van de vesting uit de Romeinse tijd, een kerkje aangetroffen, dat reeds door Clotarius II (589-629) van Soissons en Theudebert II (589-629) met het immuniteitsprivilege was begiftigd en waarschijnlijk bestemd was voor de Frankische bezetting. Volgens de gewoonten van het eigenkerkenrecht gaf koning Dagobert dit aan Cunibert, bisschop van Keulen, met de opdracht aan de Friezen het Evangelie te verkondigen. Weliswaar is hiervan niets terecht gekomen en is later zelfs de Frankische burcht voor de Franken verloren gegaan en het kerkje aldaar grondig verwoest, maar de zorg van de Merovinger Dagobert I spreekt uit de genoemde opdracht aan Cunibert van Keulen toch duidelijk genoeg.

Voor Dagobert moet Amandus dus de welkome man geweest zijn. Intussen liet hij hem zelf werken en heeft niet van boven af de doop en de christelijke wetten verplichtend gesteld¹. De zonen van Dagobert, Clovis II in Neustrië en Sigebert III in Austrasië zullen het voorbeeld van hun vader hebben gevolgd. Dat Eligius van het hof naar het missieveld vertrok wijst wel op de gunstige gezindheid die daar heerste.

Intussen deed Amandus zijn dagelijkse werk, dat niet in de menselijke geschiedboeken is vastgelegd. Een bijzondere episode daaruit is zijn verblijf in het Luikse, hetzij als missiebisschop zonder bepaalde zetel, hetzij als bisschop van de Tongerse zetel die na Clovis te Maastricht was gevestigd (647-648). Hier kwam hij echter spoedig in conflict met de geestelijkheid, die daar - misschien alleen in de meer zuidelijke Romaanse streken - al over de missie-periode heen was. Wat precies de oorzaak van

¹ In zijn *Vita* staat overigens iets over Gent, dat anders luidt, maar dit was geheel tegen de traditie en komt in strijd met het feit, dat zo lange jaren heidenen in de Frankische staat geleefd hebben.

het conflict is geweest, weten wij niet. Maar de priesters en diakens weigerden tenslotte aan 's bisschops bevelen te gehoorzamen, misschien omdat Amandus gebruiken bestreed, waarmee zij vergroeid waren en die zij in ieder geval wensten te handhaven, misschien omdat Amandus rechtsgewoonten voor misbruiken aanzag en wilde afschaffen. Of was het misschien ook eenvoudig een jurisdictie-geschil in deze zin, dat Amandus zich wilde gedragen als de gewone bisschop, de ordinarius, terwijl hij slechts een missiebisschop zonder bepaalde zetel was. Maar het conflict liep hoog en bracht Amandus geheel van streek. Hij wilde ophouden met zijn missiewerk en zich binnen het klooster terugtrekken. Daarom stelde hij paus Martinus I van zijn moeilijkheden op de hoogte en gaf tevens zijn voornemen te kennen om af te treden, wat misschien enigszins als een dreigement bedoeld was.

Het feit dat Amandus de paus van deze zaken op de hoogte stelde, is van grote betekenis. Het wijst sterk op een nauw contact van Amandus met Rome. Al kunnen wij niet aantonen dat hij van Rome uit naar het Maastrichtse gebied was gezonden of tevoren van de paus voor zijn werk diens zegen had gevraagd, zeker is het toch, dat hij naar zijn eigen opvatting enigszins in 's pausen dienst stond. Als hoofd van de Kerk was de paus direct belanghebbende bij de uitbreiding van het christendom, waarvoor Amandus zijn beste krachten gaf. De paus was echter helemaal niet te vinden voor het genoemde voornemen en spoorde Amandus dan ook aan vol te houden. Hij hield hem de bovennatuurlijke motieven voor, waarom hij niet met prediken mocht ophouden en wees hem op het voorbeeld van Christus zelf. Opvallend echter is, dat geen enkel woord van veroordeling, afkeuring of terechtwijzing aan de Maastrichtse priesters of diakens in de pauselijke brief gevonden wordt. Paus Martinus verkeerde overigens zelf in grote moeilijkheden, tengevolge van de strijd, voornamelijk in het oosten gevoerd, over de vraag of in Christus één of twee willen en werkzaamheden bestonden. De paus verdedigde de oude christelijke leer tegen de monotheletistische opvatting van één wil en één energie en kwam daardoor in conflict met het oosterse despotisme. Hij had een encycliek opgesteld, welke hij bij het antwoord aan Amandus voegde met het verzoek deze in Austrasië bekend te maken. Een dergelijke opdracht leek iets op de taak, die Bonifacius later in Zuid-Duitsland te vervullen kreeg. Tot pauselijk legaat heeft Amandus het niet gebracht, maar met voorbijgaan van de bisschoppen der Gallische zetels moest hij mededelingen van de paus bekend maken en instemming en steun bij de Austrasische kerk zien te verkrijgen.

Amandus heeft zijn taak voortgezet tot in zijn hoge ouderdom, maar hij heeft waarschijnlijk het Maastrichtse en Luikse gebied verlaten, waar overigens de bisschoppen Sint-Theodard en Sint-Lambertus (ca. 670-705) het werk zonder hem afkonden. Hij leefde zeker nog in 677, toen hij zijn testament maakte, waarvan een zinsnede boven is aangehaald. Het jaar

van zijn sterven is niet bekend, men rekent ongeveer 677 of 678. Zo heeft hij een veertigtal jaren als missionaris, hoofdzakelijk in de Nederlandse streken gewerkt. Het resultaat van deze langdurige missiearbeid was de kerstening van het grootste deel der bevolking. Immers latere missionarissen waren er niet meer nodig. De invloedrijke personen, de bevolking van de dichter bewoonde centra waren overgegaan. Veel kerken waren er gebouwd en daarbij hadden zich geestelijken gevestigd of kwamen er op vaste tijden het dienstwerk verrichten. Talrijke kloosters zorgden voor het aankweken van nieuwe krachten.

Bij Sint-Amandus' dood of kort erna waren er boven de later definitief geworden taallinie: Sint-Pieters of Blandigny en Sint-Bavo te Gent, Sithiu of Sint-Bertin, Sint-Truyen, Nijvel, Munsterbilsen en misschien Aldeneyck en een hele rij ten zuiden van de genoemde linie, die ook voor het noorden grote betekenis hadden. Dit staat vast, zelfs afgezien van de vraag of de taalgrens toen al gevestigd was of veel zuidelijker heeft gelopen. Een nieuw bisdom werd niet gesticht, maar de bekeerde gebieden werden eenvoudig gevoegd bij de oude diocesen, waarvan de middelpunten alle beneden de latere taalgrens lagen: Atrecht-Kamerijk, Doornik-Noyon en Terwaan.

Of Amandus ook het tegenwoordige Noord-Brabant heeft bekeerd, valt te betwijfelen. Het was nog al afgelegen en waarschijnlijk niet zeer dicht bevolkt. Dat dit gebied tenslotte bij het diocees Maastricht-Luik werd gevoegd, schijnt een teken, dat de missionering van dat bisdom is uitgegaan. Misschien mogen wij haar toeschrijven aan de tijdgenoten van Willibrordus, Sint-Lambertus (ca 670-705) en Sint-Hubertus (705-ca 727) die toen zetelden op de Maastrichtse bisschopsstoel. Bijzonderheden blijven ons onbekend. Datgene wat er over de missie-actie in hun vitae vermeld wordt is armzalig en ten dele ontleend aan latere bronnen, dus toevoegsels van iemand die nauwelijks op de hoogte was. Sint-Willibrord is - zoals wij later zullen zien - zeker door Noord-Brabanders bij zijn missie-actie onder de Friezen gesteund, maar dat hij er gepredikt heeft en als apostel van dat gebied is opgetreden, valt niet te bewijzen. Wanneer dat het geval zou zijn geweest, zou het gebied waarschijnlijk wel onder de Utrechtse bisschop gebleven zijn. Het voornaamste arbeidsveld van Amandus lijkt mij het noordelijke gebied van het latere bisdom Kamerijk, dat zich ongeveer tot de tegenwoordige Nederlands-Belgische grens uitstreckte. Daarbij zien wij af van Gent, waar hij vooral in het begin gewerkt zal hebben, toen Neustrië en Austrasië nog onder één heerser stonden, en misschien nog in de eerste jaren van koning Clovis II. Later schijnt hij vooral in Austrasië te hebben gepredikt onder koning Sigebert III. De werkzaamheden in de omgeving van Luik zijn dan een episode geweest.

Buiten de grenzen van het rijk der Franken, dus in het gebied der Friezen heeft hij niet gemissioneerd. In de omgeving van Antwerpen woonden evenwel ook Friezen en met hen heeft de heilige zeker kennis gemaakt. Eerst na de dood van Amandus werd bij de Friezen de kerste-

ning met kracht ter hand genomen. Enkele karakteristieke punten van het werk van Amandus zullen wij ook bij latere missionarissen constateren. Hoewel voorstander van de peregrinatio, vond hij daarin toch niet voldoende bevrediging. Hij wilde tenslotte niet slechts een ascet zijn, maar ook een apostel, naast het beschouwende ook het actieve leven beoefenen. Amandus was een monnik, maar niet te vast aan één klooster of aan één bepaalde regel gebonden. Hij was verwant aan de instelling van Columbanus, wiens leerling eerst met hem medewerkte. In kloosters zocht hij dan ook steunpunten voor zijn werk. Hij was zeer gehecht aan Rome, de stad van de paus, maar ook de plaats, waar de Apostelvorsten waren begraven. Hij ontving steun bij de vorsten van het land, maar wilde niemand met staatsgeweld tot de nieuwe leer brengen. Zijn succes moet worden toegeschreven, behalve aan de zaak die hij verdedigde, aan zijn persoon en aan zijn onvermoeide werkzaamheid.

C. DE KERSTENING DER FRIEZEN TOT AAN DE DOOD
VAN WILLIBRORD

Staatkundige situatie (14). Wilfried en Wibert (16). Willibrord (17). Invloed van de staat (18). Steun van particulieren (21). Bonifacius (23). Verdere werkzaamheden van Willibrord (24). Resultaat (25). Medewerkers (25). Excursie; Willibrord in Noord-Brabant? (28).

In de jaren, waarin de Franken van het noordelijke deel van het Frankische rijk het christendom aannamen, had er ook in staatkundig opzicht een belangrijke ontwikkeling plaats, waarvan de kennis voor een goed begrip van de verdere christianisering van Nederland nodig is. In de afzonderlijke delen, waarin het Frankische rijk verdeeld was, Neustrië, Austrasië en Bourgondië werd in de loop van de zevende eeuw de wereldlijke en geestelijke aristocratie sterker. Een hunner werd met de titel van hofmeier een machtig minister, wiens feitelijke macht die der koningen zelfs over het hoofd groeide. In Austrasië werd dit ambt gewoonlijk bekleed door een lid uit de familie der Pippijnen, een Germaans geslacht, dat rijke bezittingen had, vooral tussen Maas en Rijn.

Kort na de dood van bisschop Amandus maakte Pippijn II, hofmeier van Austrasië, snel grote vorderingen in zijn streven naar heerschappij. Hij wist de concurrerende hofmeiers in Neustrië en Bourgondië te verslaan, op zij te zetten en zelf hofmeier te worden over het gehele rijk (687). Zo kwam dit opnieuw tot eenheid, nu feitelijk onder Pippijn, ofschoon hij de regering in naam van de koning bleef uitoefenen. Het herstel van de eenheid van het rijk maakte expansie mogelijk, minstens de herovering van het gebied, dat in de zevende eeuw verloren was gegaan. Daar-

toe behoorde zeker het zuidelijk gedeelte van Friesland met de plaatsen Duurstede en Utrecht, dat in het begin van de genoemde eeuw deel van het Frankische rijk was geweest. Wanneer dit precies is gebeurd, staat niet al te duidelijk in de Rijksannalen. Men neemt echter gewoonlijk aan, dat er een slag bij Duurstede in 689 heeft plaats gehad. Het moet volgens de tijdgenoot Beda geschied zijn, kort vóór de komst van Willibrord, dus vóór 690, omdat deze landde in Friesland, dat tot de Frankische staat behoorde. Het veroverde gedeelte van Friesland heet dan Frisia Citerior en strekte zich minstens tot de Rijn uit, die bij Katwijk in de zee mondde, misschien echter tot Almere en Vlie.

Friesland was in die tijd zeker nog een zelfstandige staat, staande onder koningen of hertogen, onder wie er minstens twee met name bekend zijn: Aldgild, die in 678 regeerde, en Radbod, die een tijdgenoot was van Pippijn II en in 719 stierf. Na de dood van Pippijn II in 714 deed koning Radbod een poging om het verloren gebied te heroveren. Verbonden met Neustrië en de Saksen voerde hij een vierjarige oorlog tegen Karel Martel, de opvolger van Pippijn. Hij moest echter tenslotte het onderspit delven en Frisia Citerior bleef aan 'Francia' zoals het rijk der Franken toen in de bronnen heette.

Karel Martel heeft eerst in 734 de Frankische heerschappij uitgebreid tot aan de Lauwerzee. De Friese landen ten noorden van de stad Groningen schijnen eerst onder Karel de Grote bij het rijk gevoegd te zijn; misschien stond dit in verband met zijn oorlogen tegen de Saksen. De missie onder de Friezen ondervond de goede en slechte gevolgen van deze verovering.

Over de missionering onder de Friezen zijn wij iets beter ingelicht dan over die onder de Franken, omdat wij hierbij niet uitsluitend op de hagiografische litteratuur zijn aangewezen. Deze toont dezelfde eigenschappen als die van de zuidelijke missionarissen. De vitae Willibrordi¹, Boni-

¹ Ter oriëntering in de bronnen voor de geschiedenis van Sint-Willibrord kan men het best consulteren de studie daarover door W. LAMPEN O.F.M., gepubliceerd in de *Miscellanea* van Gils I 345-367; W. LAMPEN-B. VERMASEREN, *Literaturverzeichnis zum Leben und zur Verehrung des hl. Willibrord*, Luxemburg 1953. Bronnen: *Vita Sancti Wilfridi auctore Eddio Stephano*, uitg. J. Raini, London 1879; over de andere edities en waarde van dit leven zie: C. A. H. MOONEN O.E.S.A., *Eddius Stephanus, Het leven van Sint Wilfried*, Nijmeegs proefschrift 1946. BEDA, *Historia Ecclesiastica gentis Anglorum* ed. C. Plummer, Oxford 1910. *Vita Willibrordi, Archiepiscopi Trajectensis, auctore Alcuino*, uitg. door W. Levison MG. SS. rer. Mer. VII 81; zie ook door A. Poncelet in *Acta Sanctorum*, Nov. III 414 ss. De oorkonden zijn o.a. uitgegeven door C. WAMPACH, *Geschichte der Grundherrschaft Echternach im Frühmittelalter I 2 Quellenband*, Luxemburg 1930-3-102, met rijke annotering, en in *Ob. St. Ut. I 1-30*. Moderne litteratuur: Het genoemde boek van WAMPACH I. 1. Textband, Luxemburg 1929. W. LAMPEN O.F.M., *Willibrord en Bonifacius*, Patria Amsterdam 1939. Tweede editie alleen over Willibrord 1950. M. A. ERENS O. Praem., *Sint Willibrord*, Tongerlo 1939. GABRIEL H. VERBIST, *Saint Willibrord*, Paris-Bruges 1939. N. GOETZINGER, *Willibrordus*, Luxemburg 1940. R. R. POST, *Sint Willibrord in Noord en Zuid*, in: *Nederlandse Historiebladen III* (1939) 1-14. R. R. POST, *De overgang van de Friezen tot het Christendom*, Frisia Catholica 1948. C. WAMPACH, *Sint Willibrord, Sein Leben und Lebenswerk*, 1953. R. R. POST, *Nieuwe argumenten voor Sint Willibrords missiearbeit in Antwerpen en Noord-Brabant?* *St. Cath.* 29 (1954) 165-177.

facii¹, Gregorii², Ludgeri³, Willehadi⁴, Lebuini⁵ zijn over het eigenlijke missie-werk der heiligen zeer sober en de latere nemen daarbij nog de woorden der oudere over. Ook Alcuinus, de schrijver van de *Vita Willibrordi* geeft duidelijk blijken, dat hij steunen moet op ons bekende vroegere bronnen. Zo lang hij daarover niet beschikt, is hij onnauwkeurig en vaag. De *Vita Bonifacii* is over het algemeen betrouwbaarder, maar geeft toch zeer weinig over Bonifacius' missiewerk onder de Friezen. Gelukkig, dat wij enkele aanvullingen hebben van Eddius Stephanus in zijn leven van Wilfried en bovendien zeer kostbare mededelingen van Willibrordus' tijdgenoot Beda Venerabilis in zijn *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*. Daarenboven bezitten we enkele oorkonden van Sint-Willibrord en enkele brieven van Sint-Bonifacius.

De eerste prediking onder de Friezen - afgezien van het kortstondig bestaan van het kerkje in de Frankische burcht te Utrecht - geschiedde in het jaar 678 op enigszins toevallige wijze. Wilfried, aartsbisschop van York, vurig voorvechter van Romeinse praktijken tegen die van de Britse kerk, doch een wat roerig man, die ook in het Frankische gebied vijanden had, werd op zijn reis naar Rome waar hij voor zijn persoon hoopte recht te vinden, door tegenwind gedreven naar Friesland. Hij werd er door koning Aldgild gastvrij opgenomen en wat meer is, de bisschop ontving verlof om te prediken. Hij predikte volgens Eddius Stephanus dan ook dagelijks het woord Gods. Volgens dezelfde biograaf kondigde hij hun de ware God aan, de almachtige Vader en Jezus Christus, zijn enige Zoon en de Heilige Geest, van eeuwigheid gelijk aan Hem en één doopsel ter vergiffenis van de zonden en het eeuwige leven na de dood⁶.

Is dat niet ons Credo? Zijn dat niet de grote mysteries van ons geloof? De éne God, de Drieëenheid, de schepping, de verlossing, de heiligmaking, de vergiffenis der zonden, de beloning hiernamaals. Naar de overtuiging van Wilfried of althans van zijn biograaf moesten de grote geheimen van het geloof aan de heidenen bekend gemaakt worden. Geen verdoezeling daarvan, geen aanknopng aan sagen of heidense gebruiken, geen langzaam binnensmokkelen van christelijke waarheden in de heidense denkwijze. Volgens Eddius heeft Wilfried met dit preken, onderichten en overtuigen, zonder daarbij de steun van de koning te genieten

¹ Geschreven door Willibald omstreeks 770. Uitg. W. Levison, MG. SS. rer. Germ. in usum scholarum. 1905, 1-61, andere *Vitae Sancti Bonifacii* aldaar.

² *Vita Sancti Gregorii*, geschreven door Liudger, MG. SS. XV I 63-78.

³ *Vita Sancti Liudgeri*, door Altfried, uitgeg. door W. Dickamp, *Die Vitae Sancti Liudgeri*, Munster 1881.

⁴ Beste uitg. in: Acta Sanctorum Nov. III (1910) 842-846; Ook in MG. SS. II 384-390 Vert. G.G.G. 357.

⁵ *Vita Sancti Lebuini*, uitg. door M. J. A. Moltzer in: Nederl. Arch. Kerkgesch. N.S. VI (1909) 230-235. MG. SS. XXX 2 door A. Hofmeister (1926) 789-795.

⁶ Tekst bij G. A. H. MOONEN O.E.S.A., *Eddius Stephanus, Het leven van Sint Wilfried*. Diss. Nijmegen 1946, 117.

of politieke voordelen te kunnen bieden, veel succes gehad. Wilfried zou vele leiders en vele duizenden van het volk gedoopt hebben. Ofschoon ook bij de Saksers eerst de voornameren overgingen en dit bij de Friezen ook het geval zou kunnen geweest zijn, schijnt toch, dat Eddius hier wat overdreven heeft. Zeker is, dat zijn opvolgers niet laten blijken dat zij er sporen van hebben gevonden. Het uitgestrooide zaad schijnt weinig diep wortel geschoten te hebben¹.

Voordat de beroepsmissionarissen, mannen dus die met geen ander opzet dan het Evangelie te verkondigen naar Friesland trokken, was er in een moederland een voorbereiding te constateren, die wij missieactie zouden kunnen noemen, en wel onder de Angelsaksische peregrini, die in Ierland vertoefden. De leider was Egbert, die naar Friesland wilde gaan. Hij zelf koos krachtige mannen uit, die volgens hem geschikt waren om het woord Gods te verkondigen. Er moest steun van anderen worden gevraagd, omdat allerlei stoffelijke zaken moesten worden verzameld, waarover de peregrini uiteraard niet konden beschikken; een schip moest worden gereserveerd, levensmiddelen, kleren, boeken worden bijeengebracht. Er moest gezorgd worden voor blijvende steun. Inderdaad werd de missie later vanuit Engeland geholpen. Willibrord wist toen ook de Frankische groten ervoor te winnen.

Egbert werd door een drievoudig droomgezicht en door een schipbreuk belet om de begonnen onderneming te voltooien. Alleen zijn reisgenoot Wichbert heeft in 688 op eigen gezag en zonder gezellen de reis naar Friesland ondernomen. Koning Aldgild was intussen door Radbod opgevolgd, die bij de hagiografen geen beste naam heeft, maar hij liet de Angelsaksische geloofsprediker toch gedurende bijna twee jaar ongestoord onder het volk prediken. De oorlog met de Franken was uitbroken en dit deed het nationaliteitsgevoel der Friezen sterk opvlammen. Hoe zouden zij in staat geweest zijn de godsdienst van hun staats- en volksvijanden te waarderen, ook al werd die door een neutraal prediker verkondigd? In 689 zag Wichbert het nutteloze van zijn actie in en ging naar Ierland terug om zijn leven als simpele peregrinus voort te zetten.

Maar in hetzelfde jaar, 689, liep de oorlog ten einde met een overwinning van Pippijn op Radbod en een vrede, waarbij deze laatste Frisia Citerior, het zuidelijke Friesland aan Pippijn moest afstaan. Hiertoe behoorde zeker Utrecht, waar Willibrord spoedig zijn werkzaamheden begon.

Willibrord was een Northumbriër, die in zijn prille jeugd (ca. 660) waarschijnlijk als oblaat aan het klooster Ripon was gegeven. Een klooster waarin toen nog de gewoonten van de Britse kerk in ere waren, en waar waarschijnlijk ook een regel gold die verwant was aan die van Sint-Columbanus. Kort nadat Willibrord daar echter was binnengebracht,

¹ Een enigszins andere mening bij MOONEN, *o.c.*, 343-345.

voerde de toenmalige abt, de ons bekende Wilfried, de Romeinse gewoonten en de regel van Sint-Benedictus in, die Willibrord waarschijnlijk ook heeft aangenomen (ca. 663). Het een en ander bracht in het klooster nogal veel strijd evenals in het bisdom van Wilfried. Het was echter niet daarom, dat Wilfried in 678 York moest verlaten, maar wel is het opvallend, dat Willibrord in hetzelfde jaar het klooster Ripon verliet, naar Ierland in peregrinatio ging en midden in de Iers-Schotse kerk, in het klooster Rathmelgisi (Melfont) ging wonen. Dat zijn vertrek met de afzetting van Wilfried in oorzakelijk verband stond, valt niet te bewijzen. Vast staat, dat Willibrord in Ierland in contact kwam met andere gelijkgezinden die de peregrinatio hadden gezocht, speciaal met zijn landgenoot Egbert. Deze asceten in den vreemde leidden allen een monniksleven, maar of dit geschiedde volgens de regel van Sint-Benedictus valt te betwijfelen. Hoe dan ook, onder deze peregrini rijpte de missiegeest en het verlangen om aan de heidenen over de Noordzee het Evangelie te verkondigen. Toen de tocht van Wicbert en Egbert mislukt was, nam Willibrord de leiding. Weer volgde een gelijke voorbereiding, het kiezen van elf mannen, het gereedmaken van een schip, het bijeenbrengen van benodigdheden en de reis met voorbijgaan van het moederland¹, dat zij als peregrini niet wilden betreden, direct naar de monding van de Rijn. Dat alle medereizenden Angelsaksische peregrini (monniken van Rathmelgisi) of benedictijnen zouden zijn geweest, daarvoor ontbreekt elk gegeven.

Willibrord stond onmiddellijk na zijn aankomst voor het volgende probleem: zou hij steun en bescherming zoeken bij Pippijn, de feitelijke regeerder en veroveraar van een deel van Friesland, en daardoor het gevaar lopen, dat hij de nationaalgezinden van de Friezen tegenover zich zou krijgen? De steun van de hofmeier betekende veel; maar compromitteerde hij daardoor de nieuwe godsdienst niet, die immers dezelfde was als welke de veroveraar beleed? Toch heeft Willibrord resoluut zijn standpunt bepaald. Hij begaf zich onmiddellijk naar het hof van de hofmeier en werd er zoals te verwachten was, zeer gunstig ontvangen. Pippijn wees het zuidelijke, pas veroverde Friesland (Frisia Citerior) als arbeidsveld aan (690)². Terwijl zijn gezellen hier het werk begonnen, begaf hij zelf zich naar Rome om van paus Sergius I zending en zegen te ontvangen. Hier werd eveneens zijn wens vervuld en volgens de *Liber Pontificalis* ontving hij opdracht onder de Friezen te prediken. Dat hij moest prediken, het Evangelie verkondigen, is de uitdrukking, die telkens in de bronnen herhaald wordt. Het beduidt dat zijn actie zich tot het verstand richtte, dat hij wilde leren en overtuigen en niet met staatsdwang de

¹ Dit steunt op de idee van de peregrinatio. G. H. VERBIST meent, dat zij van Ierland uit in West-Engeland zijn geland en van daar te voet verder gereisd zijn naar Ripon en York en later aan de oostkust Engeland hebben verlaten. G. H. VERBIST, *Saint Willibrord*, 84.

² Zie de 'Excursie' op blz. 28.

Friezen als onderdanen van de Frankische koning tot het nieuwe geloof brengen.

Pippijn schonk aan Willibrord bescherming en stoffelijke hulp; bescherming, zodat Willibrord en zijn gezellen veilig konden reizen en prediken, ja zelfs ongestraft en zonder vrees de afgodsbeelden omverwerpen, zoals Willibrord op Walcheren deed, en de heidense tempels verwoesten. De staatsmacht stond achter hen, ofschoon die hen natuurlijk niet kon vrijwaren tegen een plotselinge opwelling van woede. Materiële hulp gaven zij ook: met name kloosters en landgoederen die een economische basis en nuttige kweekplaatsen voor missionarissen zouden kunnen zijn. Dit blijkt uit de weinige overgebleven oorkonden: in 706 bevestigde Pippijn bisschop Willibrord in het bezit van het klooster Echternach, hem door 's hofmeiers schoonmoeder Irmina geschonken. Ook schonk de hofmeier aan deze stichting de helft van het dorp Echternach. Enkele jaren later gaf Pippijn aan Willibrord de kerk met woning te Susteren, dat een tweede klooster voor de volgelingen van Willibrord zou worden. Pippijn stelde ook nog een premie op de bekering. Beda verhaalt, dat de hofmeier beneficia, weldaden of leengoederen, schonk aan hen die het Evangelie aannamen. Dit is een al wat bedenkelijke zaak, maar het bewijst toch dat er geen dwang werd uitgeoefend, want waar een premie is uitgelooft, daar kan geen voor ieder geldende wet zijn geweest.

Misschien heeft een man als Wursing, de grootvader van de heilige Ludger, van zulk een bevoordeling geprofiteerd. Hij woonde eerst nog in het vrije gebied, staande onder koning Radbod. Daar was zeker een Frankisch gezinde partij, getuige het huwelijk van Radbods dochter met Pippijns zoon Grimoald. Waarschijnlijk behoorde Wursing daar ook bij. Hij viel echter bij de koning in ongenade en werd van zijn goederen beroofd. Hij vluchtte naar Grimoald aan het hof van Pippijn. Later toen Radbod definitief verslagen was, zond de opvolger van Pippijn hem naar het Friese gebied en gaf hem verschillende goederen en wel, zoals de biograaf zegt, met de bedoeling om het geloof te versterken. Zo was de missie-ijver van Pippijn en van zijn opvolger Karel, die met de schenkingen voortging, door politieke overwegingen bepaald. Er was geen twijfel aan, dat een gechristianiseerd volk de Frankische heerschappij gemakkelijker zou dragen en sneller met de Franken tot één volk zou kunnen vergroeien, dan een volk dat zijn oude godsdienst handhaafde. Ter vergoeding voor de hulp en bescherming die de missionarissen van de regering genoten, hadden zij zich ook naar de wil van de hofmeier te schikken. Dit bleek al zeer spoedig. Toen de missie zich gunstig liet aannemen, werd de behoefte aan een bisschop gevoeld. De missionarissen kwamen in tegenwoordigheid van Sint-Willibrord te zamen en kozen een zunnar, Suibert, voor deze waardigheid uit. Hij begaf zich naar Engeland en liet zich daar tot bisschop wijden.

Alles schijnt buiten Pippijn om gegaan te zijn. Maar deze legde zich

bij het voldongen feit niet neer¹. Hij zond bisschop Suidbert eenvoudig als missionaris buiten het rijksg gebied en bestemde zelf een ander tot bisschop, namelijk Willibrord. Deze zond hij naar Rome om tot bisschop te worden gewijd. Willibrord trok daarom in 695 andermaal over de Alpen en ontving inderdaad in Sint-Cecilia te Rome op 22 november de bisschopswijding². Tevens gaf de paus hem een andere naam, Clemens, waarschijnlijk naar aanleiding van diens feestdag op 23 november. Wat met die naamsverandering precies bedoeld werd, is niet heel duidelijk. Dat men er te Rome nogal waarde aan hechtte, mag uit het feit worden afgeleid, dat een dertig jaren later met Wynfrith-Bonifacius hetzelfde geschiedde. Misschien vond men te Rome de namen Willibrord en Wynfrith heidens. Willibrord gebruikte gewoonlijk zijn Angelsaksische naam, met name in de overgeleverde oorkonden. In een eigenhandige aantekening, neergeschreven in het Echternacher Calendarium, noemde hij zich Clemens Willibrordus. Bonifacius bleef zijn nieuwe naam gebruiken en is daaronder in de historie bekend gebleven.

Willibrord ontving het pallium en droeg persoonlijk de titel van aartsbisschop. In de oorkonden wordt hij echter meestal met de titel van episcopus aangeduid, alleen Karel Martel noemde hem eenmaal aartsbisschop³. Hij was bisschop van Utrecht, en niet een rondtrekkende missie-bisschop zonder vaste zetel, want Pippijn wees hem Utrecht als zetel aan.

In oorkonden wordt dan ook duidelijk het verband van Willibrordus met Utrecht uitgedrukt, al heet hij nooit bisschop van Utrecht, episcopus Trajectensis⁴. Utrecht werd het centrum van zijn actie. Hij begon er met het kerkje, dat reeds vóór Dagobert ontstaan was en waarvan Willibrord de ruïnen had aangetroffen, op te bouwen, en wijdde het aan de Frankische heilige, Martinus van Tours toe, ook daarin zijn Frankische cours duidelijk tonend. Eveneens nog binnen de Romeinse legerplaats en de burch bouwde hij een nieuwe kerk, die hij aan de Verlosser zelf wijdde: de hoofdkerk of kathedraal, Sint-Salvator of later Oud-Munster. Bij beide kerken waren huizen of één huis, bewoond door geestelijken voor de dienst in de kerken bestemd⁵. Zij heetten in oorkonden monniken en canonici, maar het schijnt een verzameling van geestelijken van velerlei slag, regulieren en seculieren, blijvende werkers en tijdelijk verblijvende peregrini, priesters en lagere geestelijken, docenten en studerenden, de eerste kiemen van de latere twee oudste Utrechtse kapittels.

Dat er de regel van Benedictus werd gevolgd, is niet zeer waarschijn-

¹ Dit wordt met recht uit de data der keuze en wijding en de feitelijke situatie afgeleid door C. WAMPACH I, 1, 34-35.

² Dit volgens BEDA, *Historia Ecclesiastica Anglorum*, V, c. XI, 303. Vgl. VERBIST, 94. Lampe meent 21 november (ed. 1939, 25), omdat het feit bij deze datum in het *Calendarium* van Echternach met een latere hand is bijgeschreven; niet direct bij de datum, maar in margine doch zo, dat de aantekening ook wel bij 22 november kan behoren, VERBIST, *o.c.*, 97.

³ Ob. St. Ut. I no. 35. ⁴ R. R. POST in: *Nederlandsche Historiebladen* 3 (1940) 11-13.

⁵ VERBIST, *o.c.*, 140-146.

lijk¹, ten eerste omdat Willibrord tijdens zijn Iers verblijf in peregrinatio geen benedictijnse kloosters had gezien, vervolgens omdat de regel van Sint-Benedictus zijn zegetocht in het Frankische rijk nog niet was begonnen, en ten derde omdat Liudger, die leerling en leraar van de Utrechtse school is geweest, op latere leeftijd naar Italië trok om de regel van Benedictus te leren kennen, die hij in het door hem opgerichte klooster wenste in te voeren. Utrecht bleef een ver vooruitgeschoven voorpost in het noorden zowel van het Frankische gezag als van het christendom. Willibrord moet het gevaarlijke van deze positie hebben ingezien. Vandaar is zijn streven om meer in het zuiden vaste steunpunten te verkrijgen, uiterst verklaarbaar. Hierbij had hij ook veel succes. Het meest bekende is wel het kloostertje Echternach, dat hij van de vorstelijke vrouw Irmina ontving en ombouwde tot een abdij, begunstigd met verschillende schenkingen van hofmeier en Frankische groten.

In de regel drukten de weldoeners van Willibrord niet uit voor welke stichting bepaalde aan hem geschonken goederen waren bestemd. Willibrord kon er mee doen wat hij verlangde. In zijn later leven heeft hij een scheiding gemaakt en een deel zijner goederen aan de abdij toegewezen in een oorkonde, waaruit zijn bijzondere genegenheid voor deze abdij blijkt². Hij vertoefde er dan ook herhaaldelijk. Op de reis daarheen kon hij door Brabant en Limburg reizen of gemakkelijker over Rijn en Moezel. Het is dan ook geen wonder, dat hij, die door de hofmeier zo werd geëerd en geholpen, ook daar onder de grootgrondbezitters van Franckische stam vrienden en weldoeners vond: mannen en vrouwen die met hun schenkingen aan bisschop Willibrord tevens de missie konden steunen. Daar deze goederen later in hoofdzaak aan de abdij en niet aan het bisdom zijn gekomen, zijn ook de bewijsstukken naar die abdij verhuisd en daar beter bewaard dan gelijke documenten in het bisdom Utrecht. Het betrof de kerk van Bakel benevens goederen gelegen in Waalre, Alphen en Bern, te Batchot (?) en Levetlaus (?) aan de Dommel, te Hulsel en Hapert en te Diessen.

Bij deze bezittingen in Brabant kwamen andere, gelegen in Thüringen en het Moezelgebied. Verder in het huidige Limburg, in 714 het klooster Susteren, dat eenzelfde bestemming kreeg als Echternach. Het zou de peregrini en andere godvrezende mannen opnemen. Met de laatsten zullen misschien de missionarissen, vooral ook de Iro-Schotten bedoeld zijn.

Tot zover verliep alles vredig, het christendom verspreidde zich geleidelijk onder de zuidelijke Friezen. Maar opeens werd het vredige missiewerk onderbroken. Pippijn stierf op 16 december 714. De Neustriërs

¹ VERBIST, *o.c.*, 139.

² Dit is het zogenaamde *Testament van Sint-Willibrord*. Ob. St. Ut. I, n. 38; C. WAMPACH I, n. no. 39, bldz. 83. Deze geeft daarbij tevens een uiteenzetting van de kwestie, of deze oorkonde echt of onecht en of zij misschien geïnterpoleerd is. Hij komt op voor de echtheid, maar neemt interpolatie aan. Ofschoon men in het algemeen thans de echtheid erkent, lijkt ~~men~~ de kwestie nog niet geheel opgelost.

deden daarop pogingen om wederom een eigen, meer zelfstandige hofmeier te krijgen en koning Radbod trachtte het verloren gebied te herwinnen. Reeds eerder (april 714) was Grimoald, de oudste overgebleven zoon van Pippijn, die als echtgenoot van Radbods dochter een pand voor de vriendschap met Friesland betekende, op het graf van Sint-Lambert te Luik vermoord. De weduwe van Pippijn, Plectrudis, had alle moeite zich te handhaven.

Radbod nam Duurstede terug en trachtte de vorstelijke vrouw in Keulen te belegeren. Maar Pippijns onechte zoon, Karel (Martel), wist de krijgskans te doen keren. Na de dood van Radbod in 719 herstelde Karel ook zijn heerschappij over Friesland.

Voor het ontluikende christendom is deze oorlog een catastrofe geweest. De missionarissen vluchtten naar het zuiden, de kerkelijke instellingen werden weggevaagd of beschadigd. De heidense, nationale geest heerste weer en er was niets te beginnen. Dat ondervond Wynfrith, de latere Bonifacius, die midden in deze oorlog van Engeland kwam als missionaris en er predikte zonder contact met de Franken genomen te hebben. Radbod liet hem toe, zoals hij indertijd Wicbert toegelaten had (688). Maar Bonifacius preekte voor dove oren en vertrok weldra naar zijn land, overtuigd, dat hij betere tijden moest afwachten.

Na de vrede trok Willibrord met zijn gezellen opnieuw aan het werk, nu gesteund door de machtige overwinnaar, Karel Martel (719). Deze, die overigens door zijn secularisaties van kerkelijke goederen in de toenmalige kerkelijke wereld een slechte naam had, rustte het jonge bisdom onder de pas-onderworpen Friezen gaarne met goederen uit, om de jonge instelling op een stevige economische basis te grondvesten. Hij schonk in 723 aan de Utrechtse kathedraal, Sint-Salvator, de volgende goederen, die eens koningsgoederen waren geweest: de burcht Trecht, met tienden en domeingoederen en het landgoed of burcht Vechten met alles wat er bij hoorde, in zoverre dit nog koningsgoed was¹. Hij schonk in 726 aan de bisschoppelijke eigenkerk te Elst het landgoed Elst, dat koningsgoed was geworden, omdat de eigenaar Everard ontrouw was geweest aan de Frankische regering². Ook hierover kon Willibrord naar believen beschikken. Van particuliere zijde namen de schenkingen toe. Daaronder is te noemen de kerk van Antwerpen, een zogenaamde eigenkerk, eens gesticht door Amandus, en nu in het bezit van een adellijk heer, genaamd Rohingus, die haar op zijn beurt aan bisschop Willibrord schonk in 726³.

¹ Ob. St. Ut. I no. 35.

² Ob. St. Ut. I no. 36. Anderen menen, dat met de in de oorkonde genoemde kerk de Sint-Salvatorkerk in Utrecht bedoeld is, waarmede dan het bewijs van een zo vroeg bestaan van een Sint-Salvatorkerk te Elst (726) zou zijn vervallen. Zie over deze kwestie: J. E. A. TH. BOGAERS, *De Gallo-Romeinse tempels te Elst in de Over-Betuwe*. Nijmeegs proefschrift 1955; 198-202. A. JOHANNA NABER, *Over de Sint-Werendfriedskerk te Elst en de daarmede verbonden stichtingen*. B.M. Gelre LIV (1954) 57-142. ³ Ob. St. Ut. I no. 37.

De eerste jaren na de dood van koning Radbod moeten voor de Friese missie belangrijk geweest zijn. Willibrord ontving toen gedurende ongeveer drie jaar (719-722) hulp van Bonifacius, die in Francia gehoord had dat koning Radbod gestorven was. Helaas weten wij van beider activiteit in deze tijd geen bijzonderheden. Wel zijn er drie brieven van Bonifacius overgebleven, maar zij handelen niet over het Friese missiegebied. Zeker was er een uitstekende samenwerking tussen de grijsaard en de jongeman, hetgeen hieruit mag worden afgeleid dat Willibrord Bonifacius tot zijn opvolger wilde benoemen. Deze weigerde echter op grond dat hij van de paus opdracht had ontvangen onder de Duitse heidenen te werken. Willibrord liet hem vertrekken en Bonifacius ging een grote toekomst tegemoet en zou eerst na dertig jaar hier terugkeren om opvolger van Willibrord te zijn, veertien jaar na diens dood¹.

Willibrord zette intussen zijn werk nog door. Van zijn leven worden bij Alcuin enkele gebeurtenissen en daden vermeld, waarbij de legende reeds haar werk schijnt gedaan te hebben. Daartoe behoort naar mijn mening de tocht van Willibrord naar de Denen, het prediken aldaar zonder succes en het meebrengen van dertig jongelui om gedoopt te worden. Misschien ook het omverwerpen van een heidens Romeins afgodsbeeld, waarschijnlijk geplaatst ter ere van Nehalennia, te Walcheren, met het gevolg dat de priester in zijn woede zijn zwaard trok en op Willibrordus loshieuw, maar hem toch niet kon verwonden.

Het omverwerpen van heidense afgodsbeelden en het verwoesten van de tempels behoort overigens tot de missiemethoden van alle toenmalige missionarissen. De levensberichten over de werkzaamheden van deze mannen zijn op dit punt bijzonder duidelijk. Zij omschrijven de taak als prediken, kerken bouwen, afgodsbeelden en tempels vernietigen. Dit laatste hoorde daartoe evengoed als het eerste en van vele missionarissen is een of ander dergelijk feit bekend: zoals Willibrord het afgodsbeeld op Walcheren omverwierp, zo velde Bonifacius de heilige eik, gewijd aan Donar, te Fritzlar en wierp hij de Irminsul te Geismar op de grond. Anderen doopten in heilige bronnen. De opvolgers van de beide grote Noordnederlandse missionarissen gingen met deze methode door. Zij hebben daardoor de heidenen dikwijls tegen zich in het harnas gejaagd en zichzelf onmogelijk gemaakt, daar waar zij de bescherming van de staat niet meer achter zich hadden. Gelijk wij reeds zagen trachtten de missionarissen op deze wijze hun heidense hoorders van de onmacht van hun goden te overtuigen, die volgens de heersende opvattingen het schenden van hun tempels, beelden en heiligdommen terstond zouden hebben moeten wreken.

Er zijn verscheidene kerken en parochies, die hun ontstaan aan de actie van Sint-Willibrord toeschrijven, of plaatsen, waar de traditie leeft dat Willibrord er zou gepredikt en gedoopt hebben, welke laatste dan nog

¹ Th. SCHIEFFER, *Wifrid-Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas*, 1954.

door het bestaan van een Willibrordusput wordt aangetoond, bijvoorbeeld Velzen, Woerden, Oss, Bakel, Deurne, Diessen enz. Ofschoon plaatselijke overleveringen wel eens op waarheid kunnen berusten, durf ik er toch niet onvoorwaardelijk geloof aan te hechten, omdat dergelijke tradities ook op andere wijze kunnen zijn ontstaan, bijvoorbeeld doordat later de abdij Echternach op haar in de Nederlanden zeer verspreide en uitgestrekte goederen kerken stichtte, gewijd aan de patroon Sint-Willibrord. Er zijn in het westelijke kustgebied echter vijf kerken, die òn om hun ligging op de hogere geestgronden òn om hun ouderdom hoogstwaarschijnlijk stichtingen van Sint-Willibrord zijn. Daarbij komt nog, dat zowel Utrecht als Echternach er later aanspraak op maakten. Dit wijst op een bezit van Sint-Willibrord vóór de boedelscheiding van 726. Het zijn: Vlaardingen, Velzen, Kerkwerpe (Oegstgeest), Heilo en Putten. Zij waren zeker de oudste kerken in het Hollandse, van waaruit later verschillende kapellen gesticht werden, die op hun beurt parochies werden en moeders van andere stichtingen. Naast deze en de vermelde kerken van Utrecht werden er in Willibrords tijd nog andere genoemd: Antwerpen, Marsum, Bakel, Rinderen, Millingen en Elst. Het zijn geen stichtingen van de heilige, doch zogenaamde eigenkerken, die later aan het hoofd van het diocees werden gegeven. Deze kon er weer over beschikken als over andere goederen. Die van Marsum werd aldus aan Echternach gegeven; ze is misschien dezelfde als die van Vlaardingen.

Wij verliezen Willibrord in de laatste jaren van zijn leven volkomen uit het oog. In 726 maakte hij de reeds vermelde schenking onder levenden ten gunste van de abdij Echternach, een akte, die in de litteratuur het 'Testament van Sint-Willibrord' heet, over welker echtheid veel is gestreden, maar die de vele aanvallen heeft doorstaan¹. Talrijke goederen, aan Willibrord geschonken, gaf hij nu aan de abdij, vooral goederen in het Brabantse en in zuidelijker streken gelegen. De noordelijker goederen, als die er waren, zal hij aan de Utrechtse kerk gegeven hebben. Vele waren rechtstreeks daaraan geschonken, zoals de burcht Utrecht en de villa Vechten.

Na het opmaken van dit zogenaamde testament leefde Willibrord nog 13 jaren. Hij stierf 7 november 739 en werd in zijn geliefde Echternacher abdij begraven. Misschien had hij daar ook zijn laatste levenstijd in rust doorgebracht. Na bijna vijftig jaren missionaris te zijn geweest, moet hij op hoge leeftijd gestorven zijn (81 jaar, indien hij in 658 geboren is). Hij heeft zijn beste krachten gegeven aan het grote werk, de kerstening der Friezen, en heeft zijn inspanning met een goed resultaat bekroond gezien. Ruim tien jaar later (752-753) kon Bonifacius in een schrijven aan de paus verklaren, dat het grootste gedeelte van Friesland bij Willibrords dood was gechristianiseerd, hoewel ook nog een groot deel het heidendom trouw bleef². Deze misschien een beetje te gunstige voorstelling

¹ Zie blz. 21, aant. 2. ² Ob. St. Ut. I no. 42.

van zaken kunnen wij het best aldus opvatten, dat Frisia Citerior, het sinds lang Frankische Friesland, bij Willibrords dood als een christelijk land kon gelden, afgezien ervan dat kleine groepen en vele afzonderlijke personen aldaar de nieuwe godsdienst nog niet hadden aanvaard. De voornamere personen en de bewoners van de grotere en best toegankelijke plaatsen zullen zijn overgegaan.

Maar ten noorden van dit Frisia Citerior lag nog een ander Friesland (omvattend de tegenwoordige provincie van die naam), dat eerst in 734 onder de heerschappij van de Frankische hofmeier was gekomen. Hier zal vóór 739 weinig gepredikt zijn. Dit werd overgelaten aan de opvolgers van Sint-Willibrord, met name aan Sint-Bonifacius, die speciaal in dit gebied op het laatst van zijn leven missiereizen heeft ondernomen. Bovendien was de missie in vele opzichten goed gefundeerd. Er was immers een bisdom met een kathedraal en een collegiale kerk, met huizen voor de geestelijkheid en gelegenheid tot opleiding van nieuwe krachten¹. Ook waren er roeping en onder de Friezen, van wie er minstens twee met name bekend zijn, die priester zijn geworden. Verder zijn ons de twee kloosters in het zuiden bekend, die zeer na aan de persoon van Willibrord verbonden waren en waarschijnlijk ook na hem de band met het diocees niet geheel verbroken hebben. Dan waren er verschillende kerken gesticht, bediend door daarbij wonende of rondtrekkende pastoors. Tenslotte bezat de kerk talrijke landerijen en hoeven, uit welke opbrengst de kosten voor de geestelijkheid, voor de gebouwen, de eredienst en de armen konden worden bestreden.

Voor één ding, en een zeer belangrijk ding, was echter niet gezorgd: voor de opvolging. Na de dood van Willibrord bleef de Utrechtse zetel gedurende minstens drie jaar onbezet. Het pas opgerichte diocees deelde aldus in het lot van vele andere in het Frankische rijk, waar de kerkelijke toestanden onder Karel Martel († 22 oktober 741 te Quierzy) er niet beter op waren geworden. De medewerkers van Willibrord, hetzij zij tot zijn elf gezellen hebben behoord, hetzij zij later gekomen zijn, zetten intussen het werk gewoon voort. Een van hen had misschien de bisschoppelijke wijding, en behoorde dan tot de regionale bisschoppen van wie Beda spreekt.

Het hoofdstuk over de medewerkers van Willibrord zou helaas niet anders kunnen worden dan een kritische verhandeling over de bronnen en een bespreking van allerlei hypothesen. Dat alles lijkt in dit boek weinig op zijn plaats, zodat niet een nieuw hoofdstuk over zijn medewerkers zal volgen, doch dit over Willibrord zelf hen in het kort behandelen zal.

Willibrord trok uit Ierland met elf gezellen. Van dezen is eigenlijk alleen

¹ Men moet zich dit niet te groots voorstellen. In de maanden, waarin Liudger als leraar van deze school werkzaam was sliep hij op de zolder van de Sint-Salvatorkerk.

Suidbertus met zekerheid bekend¹. Hij was het die in 693 door de overige broeders tot bisschop werd gekozen. Hij liet zich in Engeland wijden en wel door de bisschop van York, Wilfried. Allerlei hypothesen zijn opgesteld om te verklaren waarom Willibrord niet was gekozen. Het schijnt wel, dat het geval niet zo iets bijzonders was als het ons lijkt. In Engeland en Ierland kwam het meer voor dat een kloosteroverste het diocees bestuurde, terwijl een wijbisschop de wijdingen deed. Later zien wij deze verhouding in het Utrechtse nog eens, toen abt Gregorius de kerk bestuurde en een wijbisschop feitelijk onder zijn gezag werkte. Dat Suidbertus hier niet aan het werk kon gaan, is duidelijk het werk van Pippijn, die geen toestemming had gegeven en blijkbaar meer vertrouwen stelde in Willibrord. Hij zond Suidbert naar de niet aan hem onderworpen Bructeren en liet, zoals wij zagen, Willibrord tot bisschop wijden. Suidbertus missioneerde daar een tijdlang, maar trok zich weer terug in het door hem gestichte klooster Kaiserswerth, waar hij in 713 stierf.

Een ander, die misschien tot de eerste, in ieder geval tot zijn Angelsaksische gezellen heeft behoord, was Virgilius Laurentius. Hij is de man, die voor Willibrord enkele oorkonden opgesteld heeft en zich daarin nu eens Virgilius, dan weer Laurentius, dan weer Virgilius Laurentius noemde. Dat hij een Angelsaks was blijkt niet uit de formulering der oorkonden, die zich aan de Frankische methode houdt, maar aan het door hem gebruikte schrift van een door hem eigenhandig geschreven en in Echternach overgeleverd manuscript, het *Martyrologium hieronymianum*, dat te Parijs bewaard wordt². Van zijn werkzaamheid als missionaris weten wij overigens niets. Twee priesters, de zwarte en de blonde Ewald, hebben in de allereerste tijd kort onder Willibrord gewerkt. Zij schijnen echter toch niet tot de eerste twaalf behoord te hebben³. Zij volgden later Suidbert van Saksen en werden in 693 vermoord. Willibrord beschouwde hen als martelaren en in het *Calendarium* van Echternach is de datum van hun sterven op 4 oktober, 'geboortedag van de martelaren Ewald en Ewald' aangetekend.

Van Adalbert en Werenfried, die verder nog onder de gezellen van Willibrord worden genoemd, zijn wel vitae geschreven, maar zó laat en zó arm, dat wij er weinig houvast aan hebben. Adalbert zou bij Egmond gewerkt hebben en later zouden zijn relieken, door een droomgezicht van een gewijde vrouw (zuster, *sanctimonialis*) ontdekt, aanleiding gegeven hebben tot de bouw van een houten kerk onder Dirk I van Holland en tenslotte tot de stichting van de beroemde benedictijnerabdij daar ter plaatse. Hij genoot daar de hele middeleeuwen door bijzondere ver-

¹ Een onecht leven gefabriceerd in de vijftiende eeuw en wel waarschijnlijk door Dirk Frankensz. Pauw; zie *ROMEIN*, 220

² Bibliothèque Nationale de Paris, Ms. lat. 10837.

³ *BEDA, Historia Ecclesiastica* V, 10, 299, zegt, dat deze twee het voorbeeld van de anderen die met Willibrord naar Friesland trokken, hebben gevolgd. Later noemde hij hen socii, hetgeen niet noodzakelijk medewerker van het begin af hoeft te betekenen.

ering¹. Werenfried zou behalve in Wervershoof vooral in Elst en Westervoort gepredikt hebben. Hij stierf in deze laatste plaats, maar een niet door mensenhanden bestuurde ossewagen bracht zijn stoffelijk overschot naar Elst, waar Werenfried verder vereerd werd en tot patroon van de kerk verheven.

Als medewerkers worden ook nog opgegeven Plechelmus en Wiro, die beide bisschoppen zouden zijn geweest. De eerste heeft in het oosten van het land gewerkt. Zijn hoofd wordt in Oldenzaal bewaard. Wiro stichtte met Sint-Plechelmus en de diaken Otger de kerk op Sint-Odiliënberg. Alcuin houdt hen voor afkomstig uit Northumberland. De historische gegevens over alle drie zijn zeer gering. Misschien zijn zij Iro-Schotten geweest en van wat later tijd. Volgens Beda stelde Willibrord meer dan één bisschop aan in zijn missiegebied². Bonifacius sprak in zijn brief aan paus Stephanus III slechts van een chorepiscopus (*corepiscopus ad ministerium implendum*)³, een wijbisschop dus, die echter wellicht een deel van het diocees voor zijn rekening nam en misschien ook niet te Utrecht woonde. Er is een Livius-codex overgeleverd, de *Codex Vinæbonensis*, die het eigendom van een bisschop van Duurstede geweest zou zijn⁴.

Van de Franse zijde werkten ten tijde van Willibrord nog aan de bekering der heidenen de bisschoppen van Luik, Lambertus en Hubertus. Zij hebben wat in Noord-Brabant en Nederlands Limburg nog aan het heidendom was trouw gebleven, langzamerhand gewonnen. Zij zullen verder hun krachten gegeven hebben aan de intensiteit van het christelijk leven. Lambertus werd gedood te Luik in 705, en kort erop door het volk als martelaar vereerd. Zijn lijk werd eerst naar Maastricht gebracht. Reeds in 721 werd hij patroon van de toen pas gestichte kerk te Bakel in de Peel. Hij heet dan bisschop en martelaar⁵.

Zijn opvolger Hubertus (705-725) bracht zijn relieken naar Luik over, waar Sint-Lambert meer verering genoot⁶. Dit was aanleiding dat ook de bisschop vaak resideerde in zijn 'villa' te Luik, zonder dat men kan spreken van een officiëel overbrengen van de zetel van het bisdom⁷. Feitelijk was dit wel het geval. Hubertus werd er ook begraven en spoedig vereerd.

¹ De *Vita Sancti Adalberti* is het laatst uitgegeven door O. OPPERMANN in de *Fontes Egmondenses*, W.H.G. Derde serie 61, 1933, 4-22. Volgens hem is dit leven in de tiende eeuw door Ruopert geschreven, doch in de twaalfde eeuw door de Annalist C. van Egmond zo omgewerkt, dat Adalbert met de abdij in verband werd gebracht (zie aldaar 20 X vlg.). Hiertegen meent J. Huyben O.S.B. dat wij het werk van Ruopert nog voor ons hebben. J. HUYBEN O.S.B., *De geschiedkundige waarde van de Vita I Sancti Adalberti*, in: *Sacris erudiri* II, Brugge, 1949. Veel verder komen wij hiermee niet, want de schrijver weet over Adalberts leven feitelijk niets te vertellen. Over andere Adalberti, die met Willibrord in verband worden gebracht zie o.a. G. H. VERBIST, *Saint Willibrord*, 178-179.

² BEDA, *Historia Ecclesiastica* V, cap. 11. ³ Ob. St. Ut. I no. 42.

⁴ W. LEVISON, *Vita Willibrordi auctore Alcuini*, 524. ⁵ Ob. St. Ut. I 24. ⁶ MOREAU 100.

⁷ MOREAU 103.

Onder de vele punten uit Willibrordus' leven waarover verschil van mening onder de auteurs bestaat, is de vraag in hoeverre Willibrord als missionaris in Noord-Brabant heeft gewerkt als voornaamste missiegebied. Hiermede houdt direct verband de kwestie, of hij in 792/3 Antwerpen als middelpunt van zijn missieactiviteit gebruikt heeft. De mening, die ik hierover in de Nederlandse Historiebladen 3 (1940) 3-11 heb verkondigd, neem ik thans nog geheel voor mijn rekening. Het bericht van 692/93 is een regest van de eigenlijke schenkingsoorkonde van Rohingus met precies dezelfde inhoud, die in 726 is uitgevaardigd. Deze laatste is niet een bevestiging en uitbreiding van de schenking, (C. WAMPACH, Die Bestätigung und Erweiterung der Schenkung des Herzogs Rohing, I, 1, 56). Het regest is eerst in de elfde eeuw door Thiofrid, abt van Echternach, opgemaakt en in zijn *Vita Willibrordi* opgenomen, waarschijnlijk zonder datering. Ongeveer honderd jaar later heeft de monnik Diederik dit regest in de *Liber Aureus* van Echternach overgenomen met een datum, die bijgeschreven moet geweest zijn of door Diederik zelf gemaakt. Diederik verhaalt, dat hij eerst later de oorkonde zelf in handen kreeg. Hij heeft het ten onrechte als een bevestiging beschouwd en op het jaar 726 geplaatst. Hierin is hij door moderneren gevolgd, ofschoon het volkomen in strijd is met de termen van de oorkonde. Antwerpen is eerst in 726 in bezit van Willibrord gekomen. Hij ontving de kerk in eigendom, zoals hij al zoveel andere had. Deze verhouding wordt aangegeven met de woorden: *ubi Willibrordus episcopus preesse videtur*. WAMPACH 35, Ob. St. Ut. 1 (verkeerd gedateerd). (Zie hiervoor de Nederlandse Historiebladen 3 (1940) 4-8 en St. Cath. 29 (1953-54) 165.)

Dat Willibrordus het Evangelie aan de Friezen heeft verkondigd, steunt op mededelingen van tijdgenoten: BEDA, *Liber Pontificalis*, EDDIUS STEPHANUS, Bonifacius en de iets later levende biograaf van Sint-Bonifacius, WILLIBALD, *Vita Sancti Bonifacii* MG. SS. in usum scholarum 16, Nederlandse Historiebladen 3 (1940) 8-9.

De mening, dat Sint-Willibrord in Brabant een dergelijke missionarisactiviteit heeft uitgeoefend steunt vooral op oorkonden, waarin aan Willibrordus landertijen in Brabant zijn geschonken en wel zeven schenkingsakten van de jaren: 703/4; 709, uitgevaardigd te Tilburg, 710, 712, uitgevaardigd in Waalre, 712/13 uitgevaardigd in Diessen (Deosne), 718 (benevens de bovengenoemde schenking van Antwerpen) en een schenking aan de kerk van Bakel, een 'eigenkerk' van Willibrord, 721, uitgevaardigd in Bakel (WAMPACH I, 2 nos. 11, 16, 17, 21, 20, 28 (34), 30; Ob. St. Ut. 11, 18, 21, 21, 22, 26 (31), 34).

Wanneer wij hier alles uithalen, wat er in zit, dan is het volgende zeker, dat Willibrordus een kerk in Brabant heeft bezeten, n.l. die van Bakel, gewijd aan Petrus en Paulus en Sint-Lambertus. Vervolgens dat hij vier keer in Brabant moet geweest zijn, in de veronderstelling althans, dat hij bij de uitvaardiging van de oorkonde, of bij de daarin beschreven handeling persoonlijk tegenwoordig is geweest. Dit laatste behoefde niet te geschieden; hij kan de zaak hebben laten opknappen door een secretaris, bijvoorbeeld door Virgilius Laurentius, die zeker de te Tilburg uitgevaardigde oorkonde schreef, gelijk ook andere buiten Brabant uitgevaardigde. Willibrord werd nooit in de onderschriften genoemd, hetgeen misschien met de begunstigde ook niet behoefde te geschieden. Het is overigens duidelijk, dat een aanwezig zijn niet hetzelfde is als er het missiewerk verrichten. Tenslotte is zeker, dat Willibrord connecties had met Herelaef, zoon van Badagar, een rijk man in Bakel, waarschijnlijk heer van die plaats, die daar de kerk had gesticht (No. 34). Verder was er de groep Aengibaldus, Ansbaldus en Bertilindis (filia Wigibaldi, consecrata Deo), die Wampach wel terecht voor de 'Geschwister' houdt. Twee ervan zijn in het klooster gegaan. Er blijft nog Aengilbert, die ook tot de familie schijnt behoord te hebben (WAMPACH I, 2, blz. 47). Het moet een zeer rijke familie geweest zijn, aangezien zij over goederen beschikte over geheel Noord-Brabant verspreid. Behalve de beide kloosterlingen schijnen ze ook in Brabant gewoond te hebben (Waalre, Diessen, Tilburg) en men mag hen derhalve als Brabanders beschouwen, ofschoon het niet onmogelijk is, dat zij door hun verband met de hofmeier zo rijk zijn geworden en dat Willibrordus door het hof van Pippijn met hen in contact is gekomen. Indien dit zo is, behoorden zij zeker al lang tot de christelijke families. Ook om deze reden valt er

in de oorkonden niet veel te concluderen betreffende de missieactie van Willibrord in Brabant. Deze families hebben de missie sterk gesteund, maar het kan de Friese missie geweest zijn. Dit deed immers ook Pippijn en andere hoge heren. In ieder geval was het een zeer klein aantal personen.

Andere argumenten als Willibrordspuiten, plaatselijke tradities, ontmoeting van Sint-Willibrord en Sint-Lambertus, kerkwijdingsdagen van Ruimel en Waalre in het Calendarium van Sint-Willibrord zijn van nog minder betekenis (Zie Nederlandsche Historiebladen l.c. 11-11). Veel hiervan moet verklaard worden uit de verhouding van de landerijen tot de Echternacher abdij, waaraan Willibrord de meeste van de Brabantse goederen heeft vermaakt. Dat Noord-Brabant kerkelijk bijna geheel aan de Luikse kerk is gekomen of gebleven, getuigt van een missionering van Maastricht uit. Maar helaas weten wij hiervan geen bijzonderheden.

Intussen mag de vraag gesteld worden, of Brabant ten tijde van Sint-Willibrord reeds het christelijk geloof had ontvangen. Het lijkt mij zeker, dat de voornamelijk heren, die wij als grootgrondbezitters hebben leren kennen, allang deze godsdienst hadden aanvaard. Waarschijnlijk waren de voornamelijk families, die uiteraard meer contact met het hof en met het zuiden hadden, geruime tijd geleden overgegaan. Het gewone volk, waarvan een deel als horigen op de goederen van de heren woonden, zal wel gemakkelijk gevolgd zijn. Dit bestond immers uit onderdanen van de katholieke vorsten en behoorde tot dezelfde stam als dezen. Sint-Amandus had zeker dicht in de buurt gewerkt (Antwerpen, Maastricht). Voor zijn medewerkers en tijdgenoten en voor de clerus van het bisdom Maastricht lag het veld open, zodat het missiewerk ook zonder Willibrordus kon geschieden. Opvallend is echter, dat in de geciteerde schenkingsakten geen enkele kerk wordt genoemd, tenzij die van Bakel, waarvan Herelaaf op 12 december 721 verklaarde, dat hij de kerk aldaar onlangs had gebouwd (Ob. St. Ut. 34); die hij toen aan Willibrordus moet hebben gegeven als 'eigenkerk'. Waren er geen andere kerken? Waarschijnlijk wel: want het is niet zeer verklaarbaar, dat de kerk van Bakel de eerste zou zijn geweest. Noord-Brabant was ten tijde van Willibrord zeker al met kerken omringd: Maastricht, Klooster te Susteren, Rinderen, Elst, Millingen, Utrecht, Marssum (misschien Vlaardingen) en Antwerpen. Dat met de kerkwijdingen op 26 en 29 mei te Vaedritlaeum en Rumleos, Waalre en Ruimel zouden zijn bedoeld is meer dan twijfelachtig. Waalre heet in de oorkonden van Willibrord Waderlo (WAMPACH I, 2 nos. 11 en 12), hetgeen weinig gelijkenis vertoont met Vaedritlaeum, terwijl Rumleos Rümelingen zou kunnen aanduiden, een naam door twee plaatsen in het groothertogdom gedragen. (Zie W. LAMPEN O.F.M., *Willibrord en Bonifacius*, 69.)

Uit het een en ander moet men besluiten, dat wij tenslotte voor het aannemen van een missieactiviteit van Willibrord in Noord-Brabant geen voldoende gronden hebben. Waarschijnlijk is er vóór hem of tijdens zijn leven al veel gebeurd. Als Bakel een kerk nodig had, dan zal het ook wel elders zo geweest zijn. Twee of drie rijke families stonden met Willibrord in contact. Zij hebben door schenkingen Willibrords inkomsten vergroot, die dus direct of indirect aan het missiewerk van deze ten goede kwamen, waar dit dan ook uitgeoefend werd. C. Wampach heeft in de biografie *Sankt Willibrord* wel de mening verdedigd, dat Willibrord in Antwerpen zijn eerste middelpunt heeft gehad en in Noord-Brabant heeft gemissionieerd, maar hij heeft geen enkel nieuw argument aangehaald. Nieuw is slechts de uitbreiding, die hij aan het begrip Frisia geeft, waar hij niet alleen Friesland onder verstaat, maar ook de grensgebieden: een goochelen met woorden enkel pour besoin de la cause. Zie de boven geciteerde literatuur.

D. BONIFACIUS. DE LAATSTE MISSIONARISSEN

Karel Martel en de kerk (30). Carloman, Pippijn en Bonifacius (32). Tiende- (33). De opvolging in Utrecht (33). Bonifacius' marteldood (34). Gregorius en zijn medewerkers (37). Lebuinus (38). Willehadus (40). Lindger (40). Samenvatting, wijze van werken (42).

DE machtige hofmeier Karel Martel (714-741) bestuurde feitelijk het gehele Frankische rijk, de laatste vier jaren zelfs zonder dat er een schijnkoning bestond. Zozeer ging hij echter op in de verdediging en de vergroting van zijn rijk, dat hij geen oog had voor de verbetering van kerkelijke verhoudingen. Ja, zijn maatregelen droegen ertoe bij, dat in de kerk misbruiken ontstonden of dat de bestaande groter vorm aannamen. Volgens zijn opvatting moest de kerk met al haar krachten zijn politiek dienen. Inderdaad heeft hij haar met personen, waardigheden en goederen volkomen aan zijn doel dienstbaar gemaakt. Mocht het missiegebied een wat gunstiger positie ingenomen hebben, de oudere kerken en kloosters in de zuidelijke Nederlanden hebben zeker de gevolgen van deze politiek ondervonden. Daar was eerst de benoeming van bisschoppen en abten. Dat de koning de bisschoppen koos en aanstelde lag geheel in de lijn der Frankische traditie en daar Karel als hofmeier het koninklijke bestuur uitoefende, viel ook dit koninklijk recht aan hem. Ook al was dit tegen de canones, toch behoeft men niet te veronderstellen dat de koning slechts ongeschikte mannen zou aangewezen hebben.

Daar de bisschoppen echter feitelijk allerlei staatsdiensten moesten verrichten, was het voor Karel, evenals voor zijn voorgangers, altijd wenselijk mannen te zoeken, die hiervoor bijzondere talenten toonden. De vrome, wijze priester was niet altijd de meest geschikte man om aan het hof te verschijnen, daar adviezen te geven in de raad, of direct aan de hofmeier; om het bestuur van een rijksdeel op zich te nemen of aan het hoofd van een belangrijk gezantschap te staan, nog minder om een commando in het leger te voeren. Toch werd dit veelal van de bisschop gevraagd. Wereldsgezinde geestelijken hadden gewoonlijk daartoe meer talenten en zeker meer neiging en zij waren uiteraard in de ogen van de hofmeier de beste kandidaten voor het bisschoppelijke ambt. Van de abten gold dit tot op zekere hoogte ook. Wel bleven de monniken nog dikwijls hun overste kiezen, maar vaak heeft Karel hun een zijner mannen opgedrongen, soms personen die aan het hof leefden, soms zelfs leken die geen ander contact met de abdij hadden, dan dat zij over de inkomsten ervan ten eigen voordeel konden beschikken.

Dit alles moge een uitvloeisel zijn van de soevereine rechten die Karel feitelijk uitoefende, het kwam ook overeen met de heersende rechtsbe-

grippen betreffende de beschikking over kerkelijke goederen, rechtsbegrippen die men in de moderne tijd 'eigenkerkenrecht' noemde. Volgens deze opvatting waren kerken en kloosters niet op zichzelf staande stichtingen, dragers van rechten en juridische personen, doch passieve objecten die in eigendom werden gehouden, hetzij door de koning (respectievelijk hofmeier) hetzij door andere heren, geestelijken of leken. Deze opvatting vond vooral haar toepassing bij de zogenaamde lagere kerken, instellingen op het land, waar de dagelijkse plechtigheden plaats hadden en van waaruit de gewone zielzorg werd uitgeoefend. Deze kerken waren gesticht door de rijkere grondbezitters, dikwijls ten behoeve van hun eigen lijfeigenen, horigen of pachters. Deze heren bouwden de kerk, onderhielden haar, zorgden voor de eredienst, en benoemden ook de dienstdoende geestelijke; zij kozen hem vaak uit hun eigen horigen en onderhielden hem. Zij trokken echter ook de inkomsten der kerk, die uit oblaties, schenkingen en weldra uit tienden van de veldvruchten voortkwamen. In één woord, deze heren bleven de eigenaren der kerken en exploiteerden die, gelijk zij hun hoeven of hun molen exploiteerden. Dit zijn de zogenaamde 'eigenkerken', kerken in eigendom gehouden van particulieren. Aanvankelijk was het recht der eigenaren onbeperkt, maar onder Karel de Grote en later werden door synoden en pausen verschillende beperkingen ingevoerd, die ter verbetering van de kerkelijke toestanden dienden, maar ook het instituut der eigenkerken wettigden en een rechtssysteem schiepen, dat men 'eigenkerkenrecht' noemt.

Onder Karel Martel was het feitelijk zó, dat vele bisschoppen en abten door de hofmeier zelf en vele andere geestelijken door andere grote heren werden aangewezen. Verder, dat de hofmeier ook beschikte over de kerkelijke goederen van bisdommen en kloosters, misschien ten dele uit een soevereine machtsvolkomenheid, maar ten dele ook overeenkomstig de toenmalige opvattingen van de eigenkerken. Karel gaf die goederen aan zijn krijgers, die hij in groten getale in dienst had en die hij bij het verval van de geldeconomie eigenlijk alleen met land kon belonen. Het koninklijke domein was echter daartoe bij lange na niet toereikend. Vandaar dat hij niet terugschrikte voor uitgebreide secularisatie van geestelijke goederen, waarbij hij weliswaar voorbeelden had en ook navolgers vond.

Nominaal werden deze goederen niet volkomen aan de kerk onttreemd. Zij werden slechts in vruchtgebruik gegeven en wel voor het leven van de begunstigde. Zij heten *precariae* en omdat zij op bevel van de koning, respectievelijk hofmeier, gegeven werden, *precariae verbo regis*, bevolen kerkelijke lenen. Karel liet derhalve zijn mannen van de kerkelijke goederen profiteren, soms bood hij hun kerkelijke posten aan, soms de inkomsten van bepaalde goederen. Door dit laatste bracht hij verscheiden instellingen tot de ondergang; aan de andere kant liet hij eenvoudig de benoeming achterwege, misschien juist omdat hij gemakkelijker over de inkomsten van de vacante kerken kon beschikken. Een en ander liet

zijn gevolgen ook voelen op de moraliteit van geestelijken en volk, zodat er nodig maatregelen ter verbetering moesten worden getroffen.

Karels zonen, Carloman en Pippijn, die in 741 opvolgden, namen de ter hand en bedienden zich daarbij van de medewerking van Bonifacius die na het verlaten van Utrecht in 722 als missionaris in Duitsland had gewerkt en, uitgerust met vele pauselijke volmachten, een vruchtbaar hervormende en organisatorische werkzaamheid had ontwikkeld¹. Waarschijnlijk werd hij door Carloman, die het noordelijke en oostelijke gedeelte van het rijk bestuurdde, naar deze streken ontboden en daar het latere Nederlands gebied tot het rijk van Carloman behoorde, waren de getroffen maatregelen ook van betekenis voor de Nederlandse, in hoofdzaak voor de Zuidnederlandse kerk. Reeds op 21 april 742 had erger in het rijk van Carloman de eerste Frankische hervormingssynode plaats waar geestelijke en wereldlijke groten samen beraadslaagden en enkele belangrijke besluiten namen. Vooreerst zouden tot herstel van de hiërarchische orde de vacante bisdommen worden bezet. Hieronder viel ook Utrecht. De bisschoppen zouden toezicht houden op hun onderhorige geestelijkheid door jaarlijkse visitatie en door van het beheer van tijdelijke inkomsten verantwoording te vragen. Jaarlijks zou een diocesane synode bijeenkomen. De rondtrekkende monniken, zogenaamde *vagantes*, waarschijnlijk veelal Ieren of Schotten, die in peregrinatio waren, zouden aan de bisschop in wiens diocees zij vertoefden, onderworpen zijn. Natuurlijk werden ook enige disciplinaire bepalingen genomen, geldend voor de clerus, zoals het verbod van het dragen van wapenen, van het jagen, van het dragen van lekenkleding, van het samenwonen met vrouwen enz. Onwaardige geestelijken zouden worden afgezet. Merkwaardig is ook de bepaling, dat monniken en nonnen moesten leven naar de regel van Sint-Benedictus. Deze regel genoot nu in het vervolg de steun van kerkelijke en wereldlijke autoriteiten in het Frankische rijk en begint de van Columbanus en andere regels van afzonderlijke huizen geheel te verdringen. Dit is waarschijnlijk aan de invloed van Bonifacius toe te schrijven, die in een klooster met Benedictus' regel in Engeland groot was geworden (Nuthshell).

Dieper greep in de verhouding de bepaling in, dat de gesecculariseerde kerkelijke goederen zouden worden teruggegeven. Hoe rechtvaardig deze bepaling op zichzelf ook was, zij kwam voort uit een wat enthousiaste stemming van opoffering, die moeilijk kon blijven duren. Tegen het praktisch brengen ervan kwam dan ook spoedig verzet. Toen in het ja

¹ De oude *Vitae* van Bonifacius, één geschreven door Willibald, een ander door een onbekende priester van Utrecht en nog andere zijn het beste uitgegeven door W. Levison *Monasterii Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum* 1905. Litt.: THEODOR SCHIEFFER, *Winfried-Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas*, 1954. *Sankt Bonifatius*, Fulda 1954. W. LEVISON O.F.M., *Winfried-Bonifatius*, 1949. R. POST, *Sint-Bonifatius' methode van geloofsverkondiging: Overtuiging of dwang?* *Annalen v.h. Thijmgenootschap* XLII (1954) 113-124.

opnieuw samenkwam, bekrachtigde zij wel de meeste andere bepalingen, maar verzwakte die over de teruggave der gesecculariseerde goederen. Dit zou alleen gelden van het bezit van arme kerken, zodat lang niet alle geestelijke goederen aan de vazallen zouden worden onttrokken. Pippijn nam in zijn rijksgebied de meeste van deze bepalingen over, die op synoden van beide rijkshelmen nog aangevuld werden.

Belangrijk is wat naar aanleiding van de gesecculariseerde goederen ten slotte werd vastgesteld door Pippijn, die sinds 747 het rijk alleen bestuurde. Van het teruggeven van de gesecculariseerde goederen kwam niets, daarentegen hield de uitgave van de *precaria verbo regis*, geboden kerkelijke lenen, aan. Om nu aan de kerken voortaan toch een behoorlijk inkomen te verzekeren besloot Pippijn, dat aan de kerk - diocces of parochie is niet duidelijk - door iedere boer een tiende van de veldvruchten zou gegeven worden; bovendien zouden alle bezitters van de goederen die op bevel van de koning van de kerk in leen werden gehouden (*precaria verbo regis*) een tweede tiende, nonus genoemd, moeten geven. Deze bepalingen, ten dele geïnspireerd door de Heilige Schrift, konden vele inkomsten aan de kerk geven, maar ook een zware druk op de boer leggen. Of de nonus in onze streken ingevoerd is, zou ik durven betwijfelen, maar het tiendrecht is een recht dat daar gedurende de gehele middeleeuwen door geldend is gebleven. Het werd in de loop der tijden nogal gecompliceerd en de opbrengsten geraakten veelal in handen der vorsten, wereldlijke groten, kapittels of abdijen. Vaak bleef, zoals wij later zullen zien, een deel aan de pastoors.

Het bisdom Utrecht had sinds de dood van Sint-Willibrord in 739 geen nieuwe functionaris gekregen. Het was geheel overeenkomstig de aangehaalde bepalingen van de eerste synode (742), dat Bonifacius opdracht van Carloman kreeg om een bisschop voor de Utrechtse zetel aan te wijzen. Hij zelf meldt dat hij deze opdracht ook vervuld heeft, maar helaas weten wij niet wie de uitverkorene was¹, noch hoe lang hij aan het hoofd van het Utrechtse diocces gestaan heeft. Feit is echter dat Bonifacius nog bijna tien jaar hoofdzakelijk buiten de Nederlanden werkte en dat in 753 de zetel van Utrecht open was, toen Bonifacius tot zijn oude liefde terugkeerde en zijn laatste levensjaren aan de bekering der Friezen wilde geven².

¹ Misschien Dardanus, zie PIJNACKER HORDIJK, *Prelatenlijsten*.

² De vacature na Willibrords dood is in zover begrijpelijk, dat Karel Martel ook andere diocesen open liet. Het kerkelijk leven kon doorgaan, omdat er waarschijnlijk nog een of meer choorbisschoppen werkzaam waren. Maar wie voerde het gezag? De woorden van Bonifacius in zijn brief aan paus Stephanus (Ob. St. Ut. I no. 42): *Princeps autem Francorum Carlomannus commendavit mihi sedem illam ad constituendum et ordinandum episcopum*, kunnen eenvoudig betekenen, dat Carloman Bonifacius aanspoorde om er een bisschop aan te stellen en te wijden. De positie die Bonifacius op de synode had aangenomen, en de functie die hij als legaat vervulde, zouden deze vertaling ook toelaten. Maar waarom benoemde Carloman zelf niet, zoals hij toch gewoon was? Hij kon overleg plegen met Bonifacius. Daarom heb ik mij

De situatie was daar na de dood van Willibrord weinig veranderd. De heerschappij der Franken strekte zich uit tot aan de Lauwers (sinds 711), waardoor de tegenwoordige provincie Friesland ook voor de geloofsdragers toegankelijk was. Of er gewerkt is vóór de komst van Bonifacius is niet bekend. Deze, die nog bij het grootse gebeuren in het hart van het Frankische rijk (751-752) getuige en medespeler is geweest en Pippijn tot koning heeft gezalfd, verlangde terug naar het werkterrein zijn jeugd en¹ liet zich, waarschijnlijk door Pippijn, tot bisschop van Utrecht benoemen, nadat hij zijn zetel van Mainz aan Lullus had overgedragen (mei 753). In het voorjaar van 753 voer hij na een degelijke voorbereiding de Rijn af, waarschijnlijk vergezeld door dezelfde personen die later met hem de marteldood leden. Zijn leerling Gregorius stond toen al een tijd aan het hoofd van het priesterhuis bij de beide Utrechtse kerken. De priester uit aanzienlijke Frankische familie, als jongeling in het klooster Patzel aan Bonifacius voorgesteld, was zijn bijzondere leerling en vriend geworden. Gregorius had Bonifacius op vele reizen en bij moeilijke zendingen vergezeld en was door hem naar Utrecht gezonden. Na diens dood bestuurde deze abt het diocees.

Bonifacius heeft in de zomer van 753 een missietocht naar Friesland

afgevraagd of *commendavit* hier niet een veel striktere zin kan hebben, namelijk de betekenis die het in de leenverhouding ontving: het toevertrouwen als leen, het overgeven van een leen. Dan zou het kunnen betekenen: hij vertrouwde mij de zetel toe. Hij kon er een bisschop aanstellen en wijden, die dan onder zijn controle stond. Bonifacius zou de eigenlijke Utrechtse bisschop zijn en de ander de wijbisschop. Er behoefde in 753 geen nieuwe benoeming plaats te hebben, Bonifacius was reeds lang de Utrechtse bisschop. In zulke omstandigheden, het op zijn weg, de rechten van het bisdom Utrecht tegenover de aanspraken van de bisschop van Keulen te verdedigen. Op grond van het feit, dat vroeger het kerkje in Burg Trecht door koning Dagobert aan het bisdom Keulen was gegeven, wilde de Keulenaar functionaris nu de zetel van bisschop Willibrord aan zich trekken. De bisschoppen van Keulen hadden echter volgens Bonifacius de voorwaarden die aan de schenking van Dagobert waren verbonden, niet vervuld: zij hadden aan de Friezen het Evangelie mede te verkondigen. Daarvan was niets gekomen. Wat wilde eigenlijk de bisschop van Keulen precies? De zetel van bisschop Willibrord tot zich trekken? *Ut non sit episcopalis sedes sub Romano pontifici*. Bedoelde hij het territoir bij zijn bisdom te voegen, zodat er geen bisschop van Utrecht meer zou zijn, of alleen dit aan zich te onderwerpen, zodat het niet meer direct onder Rome stond: niet meer *subjecta Romano pontifici*. Heel duidelijk is het niet. Daar hij twee eeuwen deze *subjectio* aan Rome uitdrukt, zou ik de mogelijkheid willen openhouden dat de bisschop van Keulen Utrecht tot een suffragaan-bisdom van Keulen wilde maken. Het mocht niet blijven, zoals het onder Willibrord geweest was, die immers als aartsbisschop het paard droeg en direct onder de paus stond. Wanneer dit laatste het geval was, heeft Keulen proces gewonnen. Wanneer hij echter het Utrechtse bisdom heeft willen opheffen, dan is Keulen verloren en Bonifacius gewonnen.

¹ Schieffer geeft hiervan een geheel andere voorstelling. Hij wijst erop, dat het bericht van de zalving van Pippijn door Bonifacius eerst in een vrij late bron voorkomt en daarvoor weinig geloof verdient. Volgens hem geraakte Bonifacius na de dood van Carloman van de achtergrond. Er kwam een sterke oppositie tegen hem op onder de hoge adel. Pippijn, die deze groep moest ontzien, hield Bonifacius buiten de grote kwesties. Deze trok zich terug en gesteld naar zijn missiegebieden terug, en hervatte in deze stemming ook de missie naar de Friezen.

tussen Vlie en Lauwers ondernomen en er vele bekeringen gemaakt. In de herfst trok hij zich in het Utrechtse huis terug, maar in het voorjaar van 754 ging hij opnieuw scheep. Hij missioneerde toen in de buurt van Dokkum, dicht bij de oostelijke grenzen van het Frankische Friesland. Daarbij was hij van een betrekkelijk grote groep geestelijken vergezeld: een wijbisschop, drie priesters, drie diakens, vier monniken, benevens enkele dienaren. Zij reisden in een schip, dat alleen voor hen bestemd was, hetzij zij dit in eigendom bezaten of voor deze gelegenheid hadden gehuurd. Zij overnachtten in kampen die door de dienaren werden opgesteld en bewaakt. Behalve het benodigde voor de eredienst als relieken, paramenten, vasa sacra en wijn, voerden ze ook kisten met boeken met zich mee. Dit duidt op een voornemen tot een langer verblijf.

Het wordt ons echter niet duidelijk, of de Friezen, die het christendom wilden aanvaarden, daartoe gedurende enige tijd werden onderwezen en voorbereid vóór zij het doopsel ontvingen. Men weet niet of zij een soort catechumenaat moesten doormaken. Toch kan verondersteld worden, dat de elf metgezellen van Bonifacius het eigenlijke godsdienstonderwijs gaven aan hen, die door de prediking van de eigenlijke leider der zending waren getroffen, hetzij dit onderricht dan vóór of na het doopsel plaats had. Het onderwijs gedurende één zomer kon voldoende geacht worden. Zeker is, dat er een tijd tussen het doopsel en het vormsel verliep. Immers bij deze gelegenheid in het genoemde jaar 754 werden de neofieten na het doopsel naar huis gezonden en uitgenodigd om op 5 juni (toen Quatertemperwoensdag in de pinksterweek) in het kamp van Bonifacius terug te keren voor het ontvangen van het heilig vormsel. Terwijl intussen de heilige en zijn gezellen in verschillende richtingen trokken, om het missiewerk te vervullen, waren allen op laatstgenoemde dag in het kamp terug om bij de plechtige toediening van het heilig vormsel tegenwoordig te zijn en te helpen. Maar nog voordat de verwachte gelovigen kwamen, deed een bende heidenen een aanval op het kamp, drong er binnen en doodde Bonifacius en zijn elf gezellen.

Afgezien van de moord op de heilige Lambertus, waartoe grotendeels politieke beweegredenen geleid kunnen hebben, was de dood van Bonifacius en gezellen de eerste marteldood op Nederlandse bodem. Vandaar blijft 5 juni 754 een gedenkwaardige dag in onze kerkgeschiedenis en de martelaren hebben recht op ons aller verering. Het feit van de marteldood staat boven alle twijfel verheven, niet alleen op grond van de vitae van de heilige, maar ook op het getuigenis van een brief, in het sterfjaar gezonden vanuit Engeland en dienend als antwoord op het doodsbericht van Bonifacius: een schrijven waarin de martelaar Bonifacius tot patroon van Engeland wordt aangenomen. De plaats waar het martelaarsbloed heeft gevloeid is niet zo nauwkeurig en met even grote zekerheid aan te wijzen. Wel moet het geschied zijn in de nabijheid van Dokkum. Daar is de plaatselijke traditie onafgebroken geweest. De relieken werden er

gezocht en gehaald, de plaats werd middelpunt van latere geloofsverkoediging. Er ontstond op wonderbaarlijke wijze een bron. Bovendien zocht omstreeks 800 een Utrechtse auteur daar nadere inlichtingen over het gebeurde en tenslotte werd er een klooster gesticht. In de middeleeuwen trokken er dan ook pelgrims heen gelijk in de negentiende en twintigste eeuw. Thans is rondom de bron, die voor de ware Bonifaciusbron wordt gehouden, een fraai park aangelegd. Er is een kapel gebouwd, die een schone gelegenheid biedt voor plechtige heilige mis, preek en processie.

Bonifacius heeft zich wat dicht bij de grenzen van de Frankische heerschappij over de Friezen gewaagd. Hier was een reactie het eerst te verwachten en deze is dan ook niet uitgebleven, hetzij doordat de heidenen over de Lauwers kwamen opdagen om hun vijand te vermoorden, hetzij door de Westerlauwerse Friezen de snode daad hebben aangedurfd, overtuigd dat zij waren dat hun daad moeilijk bestraft kon worden, indien zij zich over de naburige grens uit de voeten maakten.

Bonifacius' stoffelijke overschot werd van Dokkum naar Utrecht vervoerd en daar voorlopig in de Sint-Salvatorkerk bijgezet, totdat de afgevaardigden van het klooster Fulda het kwamen ophalen. De Utrechters stonden het kostbare bezit, slechts tegen hun zin en eerst op bovennatuurlijke aanwijzing, aan de monniken af. In Fulda geniet Bonifacius tot op de huidige dag bijzondere verering. In Utrecht nam de Sint-Salvatorkerk Bonifacius ook als patroon aan en een tijdlang heette de kerk in officiële stukken Sint-Bonifaciuskerk, maar deze laatste naam heeft zich niet kunnen handhaven.

Bonifacius moge met meer recht apostel der Duitsers dan der Nederlanders genoemd worden, toch heeft hij ongeveer vijf jaar in Nederland gewerkt. Hij was een man met een verbazingwekkende werkkraft en een onvermoeide reislust. Vurig en ijverig, principieel en toch gematigd was hij een geboren leider en organisator. Blijkens zijn brieven werd hij bij zijn missiewerk enkel geleid door religieuze motieven als de verering van Gods en de gedachte aan het leven hiernamaals, waar hij zelf hoopte te komen en anderen wilde brengen. Overtuigd van zijn eigen ontoereikendheid bad hij voortdurend om Gods hulp en verzocht steeds opnieuw het gebed van anderen. Missionaris zijn was hem het hoogste. Daaraan dankte hij in zijn jeugd, daarvoor offerde hij de aanstelling tot abt in een Engels klooster op, daartoe dienden hem de later ontvangen waardigheden, daarvoor gaf hij zijn laatste krachten en zijn leven.

Hij handelde en dacht volkomen kerkelijk, dat wil zeggen hij werkte uit het levendig besef, dat hij lidmaat was van de Kerk van Christus, die in de wereld een bepaalde organisatie heeft gekregen en waarvan de paus het zichtbare hoofd is. Daar hij in dienst stond van die kerk, onderhield hij zulk een voortdurend contact met de paus, het zinnebeeld en de bron van de noodzakelijke eenheid. Dit blijvend contact met Rome bracht hem echter niet in conflict met de wereldlijke overheid, noch met Karel M.

tel, noch met diens zonen Carloman en Pippijn. Bonifacius was diep overtuigd van het recht van dezen om bepaalde kerkelijke zaken te regelen en hij had voor het werk des Evangelies hun milde steun méér dan nodig. De dringende kerkelijke reorganisatie en reformatie kon hij niet zonder hun medewerking tot stand brengen, evenmin als de kerk in een heidens of halfheidens land opbouwen. Hij volgde hier trouwens de voetstappen van Sint-Amandus en Sint-Willibrordus, zelfs ging hij iets verder dan deze laatste door in plaats van de Sint-Salvator de andere kerk binnen de Frankische burcht te Utrecht, de Sint-Maartenskerk, tot kathedraal van het Utrechtse diocees te verheffen, welke eer deze kerk voortaan behield¹.

Gold het Frankische Friesland tot aan de Rijn (of Almere) bij de dood van Willibrord in 739 als christenland, volgens Liudger kan men hetzelfde zeggen van het Frankische Friesland tot aan de Lauwers bij de dood van Bonifacius, ofschoon daar in het uiterste oosten nog wel een en ander te doen was.

Bonifacius had voor zijn tocht naar Friesland zijn leerling Gregorius tot opvolger aangesteld, dus nu geen Angelsaksische missionaris, zoals Willibrord en Bonifacius geweest waren, ook geen Fries, maar een Frank, zetgeen opnieuw de steeds sterker wordende band van de Friese kerk met het Frankische rijk uitdrukt. Gregorius heeft niet de bisschopswijding ontvangen, maar bestuurde als abt van het huis of klooster te Utrecht het diocees. Als zodanig had hij het missiewerk voort te zetten en de bestuursinstellingen van het diocees te vestigen. Hij wordt dan ook door zijn levensbeschrijver Liudger als de herder en prediker van het volk der Friezen genoemd. Toch weten wij verder niets van missiereizen of prediking. Hij heeft zich zeker veel gelegen laten liggen aan de domschool van Utrecht, die onder hem enige vermaardheid heeft gekregen, zodat zij leerlingen trok uit verschillende volkeren: Franken, Angelsaksen, Saksen en Friezen. Tot deze laatsten behoorde onder anderen Liudger, kleinzoon van Wursing, die wij hebben ontmoet als een van de eerste voorname Friezen die het christendom hadden aanvaard; hij had ook een leen van de Frankische vorst aangenomen. Liudgers moeder was eveneens uit een christelijk Fries geslacht, dat de eerste Friezen voor de geestelijke stand leverde: Wullibrat en Thyatbrat. Liudger werd in de Utrechtse school voor het priesterschap opgeleid en heeft er Bonifacius nog gezien. Hij werd zozeer geboeid door de kennis die hij er verwierf, dat hij naar méér verlangde en naderhand ruim vier jaar in de school van York aan de voeten van Alcuinus zat. Dit is de beroemde geleerde die later als leermeester, theoloog en raadsman aan het hof van Karel de Grote schitterde. Liudger heeft, waarschijnlijk na Gregorius' dood (775),

¹ R. R. Post, *De Sint Maartenskerk, kathedraal van Utrecht sedert Sint Bonifacius, tot de regering van bisschop Adalbold*, in: *Historisch Tijdschrift* 10 (1931) 295-324.

een tijdlang aan het hoofd van de Utrechtse instelling gestaan. Toen hij als missionaris in Oostergo (Friesland) werkte, kwam hij elk jaar drie maanden naar de hoofdstad van het diocees en leidde dan de school. Albricus, Adalgar en Thyatbrat deden het beurtelings gedurende de overige negen maanden. De toestand van de gebouwen en de bewoning zal nog zeer primitief geweest zijn. Liudger sliep op zolder van de door Willibrord gebouwde Sint-Salvatorkerk, aldus Álfríed. Doch het is wel zeker, dat daar telkens nieuwe krachten gevormd werden, mannen die als pastoors werkzaam konden zijn bij de vele kerken die reeds over het diocees verspreid waren.

Of er toen ook nog van Susteren en Echternach gekomen zijn, blijft niet. Deze laatste stichtingen hebben niet de belangstelling van orthodoxe hagiografen gehad. In het algemeen is er over Ierse missionarissen, die tijdens of na Willibrord in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden hebben gewerkt meer legende dan kennis overgeleverd, zoals over Pechelmus, Wiro en Otger, wier werkzaamheden misschien hier te plaatsen zijn. Opvallend is overigens welk een belangrijk aandeel de Angelsaksen houden in de geloofsprediking onder de heidenen. Alle missionarissen van de tweede helft der achtste eeuw, Marchelm of Marcellinus, Liawin of Lebuinus, Alubert en Willehad waren Angelsaksen. Alleen Liudger was een Fries. Opvallend is ook, dat deze mannen werkten in de Friese grensgebieden, die al tot de Frankische staat behoorden, en even over de grenzen heen: een bewijs van de waarheid van Liudger's bericht, dat tot aan die gebieden het land als christelijk gold.

Van Alubert, die als missionaris zeker uit Engeland kwam (765 of 766) zijn geen berichten over missiewerkzaamheden overgeleverd. Hij werd na een kort verblijf te Utrecht door Gregorius tot wijbisschop bestemd en naar York teruggezonden om de bisschopswijding te ontvangen. Inderdaad kwam hij opnieuw in Utrecht en was er als wijbisschop werkzaam. Een situatie die van de Frankische gewoonte afweek en bij Gregorius bevreemding wekt, maar die toch geheel overeenkwam met hetgeen de gezellen van Willibrord zich in 693 hadden voorgesteld: Willibrord abt en bestuurder, Suidbert wijbisschop.

Liawin of Lebuinus¹ vertrok als priester uit Engeland ongeveer in dezelfde tijd als Alubert en bood evenals deze zijn diensten aan Gregorius aan. Deze zond hem naar de grenzen van zijn diocees links van de IJssel, waar reeds enkele christenen woonden met wier medewerking hij daar het geloof verder kon verkondigen. Gregorius gaf hem Marchelm of Marcellinus mede, een van de beide Angelsaksen die Gregorius op zijn laatste reis met Bonifacius te Rome had aangetroffen en medegenomen naar Utrecht, om hen voor de geestelijke stand op te leiden. De jongeling was nu opgegroeid, waarschijnlijk priester gewijd en bekleedde het ambt

¹ *Vita Sancti Lebuini*. Uitgegeven door M. J. A. Moltzer, N.A.K. N.S. VI (1909) 230-231. M. G. SS. XXX 2 door A. Hofmeister (1926) 789-795.

van custos van de Sint-Salvatorkerk, een ambt dat ten dele met dat van koster is gelijk te stellen, maar dat ook insluit het bewaren van bezittingen, kostbaarheden en boeken. Beide missionarissen vertrokken naar het genoemde gebied en hadden er spoedig enig succes.

Niet slechts konden zij in Wilp een kapel bouwen, maar zij waagden zich zelfs over de rivier in het land van een andere bevolking en bouwden een kerk in Deventer. Lebuinus profiteerde waarschijnlijk van de vredesbepaling die koning Pippijn aan de Saksen opgelegd had. Hij kreeg onder de Overrijse bewoners, naar het schijnt onder de adel, wiens positie wankel was geworden en die gaarne bij de nieuwe godsdienst en het Frankische rijk steun zocht, enkele vrienden, zoals een zekere Folcbert. Lebuinus was een moedig man en wilde zich wenden tot de volksvergadering van alle Saksen, die in Marklo aan de Wezer jaarlijks werd gehouden, en waar afgevaardigden van de vrije mannen van alle Saksische stammen bijeen kwamen. Zij vormden de hoogste autoriteit in de staat en beschikten over oorlog, vrede en opperbevel, waarschijnlijk ook over de godsdienst. Gelijk Augustinus en zijn leerlingen zich in Engeland eerst tot de koning wendden, Willibrordus tot de hofmeier, Wicbert en Bonifacius tot koning Radbod, zo wilde Lebuinus ook tot de hoogste autoriteit in het land gaan. De missionarissen beschouwden zich gaarne als legaten van koning Christus, zoals Avitus van Vienne het in zijn felicitatiebrief aan koning Clovis uitdrukte. Maar Folcbert kende beter dan hij de mentaliteit der vrije mannen onder de Saksen en ried hem de onderneming af.

Lebuinus ging toch, trad in vol priesterlijk ornaat met het kruis in de hand de omheinde vergaderplaats binnen en verkondigde er zijn boodschap. Maar de meerderheid der aanwezigen nam de missionaris zijn moed hoogst kwalijk en zou hem gedood hebben, indien niet een der edelen, Buto genaamd, hem beschermd had. Aldus ondervond Lebuinus hoe sterk de gehechtheid van de Saksen aan de voorvaderlijke godsdienst was en hoe groot de afkeer van de nieuwe, die hun wel door een Angelsaksische priester, maar toch vanuit het vijandelijk land werd gebracht. Zijn missiegebied zou verder de gevolgen van deze afkeer en van de strijd tussen Franken en Saksen te verduren hebben.

In 772 verwoestten de Saksen de door Lebuinus gestichte kerk in Deventer en misschien ook andere heiligdommen der christenen. Dit werd de aanleiding van de eerste tocht van Karel de Grote tegen de Saksen in 772-773. Zijn successen zullen aan Lebuinus gelegenheid hebben gegeven zijn werk te hervatten en zijn kerk op te bouwen. Ofschoon de strijd spoedig weer ontbrandde waren de successen van Karel in 775, '76 en 777 toch van dien aard, dat met enkele kortstondige onderbrekingen Lebuinus tot aan zijn dood, omstreeks 780, te Deventer heeft kunnen verblijven en daar begraven is. Hij en zijn medewerkers zullen ook verder oostwaarts zijn doorgedrongen, maar bijzonderheden van deze missie weten wij

niet. Bij de opstand van 778 onder leiding van Widukind ging echter van het gewonnene verloren, onder andere de door Lebuinus gestichte kerk te Deventer. Nieuwe krachten moesten deze weer opbouwen, hetgeen ook spoedig plaats had.

Intussen werkte in het noorden Willehadus¹. In Engeland had hij vernomen, dat heidense Friezen en Saksen wel tot het christendom geneigd waren en hij gevoelde zich geroepen hun het Evangelie te verkondigen. Hij vestigde zich omstreeks 770, waarschijnlijk op aanwijzing van Gregorius, te Dokkum. Hier was het bloed van Bonifacius en zijn gezellen het zaad des geloofs geweest, zodat Willehadus de nog overgebleven heidenen kon bekeren. Maar zijn werk ondervond de gevolgen van de oorlogen van Karel de Grote met de Saksen.

Het is zeer waarschijnlijk, dat de successen van Karel in 772 en 773 aan Willehadus gelegenheid boden om over de Lauwers te trekken en daar het Evangelie te verkondigen. Weliswaar weten wij niet precies hoe en wanneer deze streken door Karel veroverd zijn, maar deze ondervonden telkens de terugslag van de gebeurtenissen in Saksen en tenslotte blijkt, dat Karel er over beschikte. Feit is dat Willehadus in de goden Hugmerchi in Groningerland predikte en velen overtuigde. Maar hij verstoutte zich ook in een preek de heidense goden te lasteren. Dit deden deze nog onafhankelijke Friezen in Groningerland niet. Zij namen hem gevangen en riepen, dat hij des doods schuldig was. Anderen waren van oordeel, dat de goden zich zelf moesten verdedigen. Dit is de opvatting die wij al herhaaldelijk hebben ontmoet, waarbij de missionarissen aanknoopten en de onmacht der goden om zich te verdedigen te monstreerden. Er werd over zijn leven of dood het lot geworpen en toen dit hem gunstig was, kon hij vertrekken.

Iets ten zuiden van Groningen, in Drente, woonden waarschijnlijk Saksen, die direct in de Saksische kwestie betrokken waren. Toen de Saksen in 776 onderworpen waren en beloofden het christendom te aanvaarden, trok Willehad naar Drente, predikte er opnieuw met succes en doopte er velen. Hier was het nog een geheel vrijwillige overgang van deze Saksen. Maar Willehadus' gezellen verwoestten de tempels der vaderlijke goden, waardoor de woede tegen de missionarissen zo hoog liep, dat deze het verstandig vonden te vluchten. De opstand van 778 is waarschijnlijk tot deze houding van de heidenen hebben bijgedragen. Na het onderdrukken van deze opstand in 779 liet Karel zelf zijn oog op de missionaris vallen, om hem verder buiten de Nederlanden te laten werken. Hij stierf op 9 november 789, als bisschop van Bremen.

Liudger² nam tot zekere hoogte zijn taak over. Fries van afkomst, z

¹ *Vita Willehadi*, in MG. SS. II 384-390; Beter in: *Acta Sanctorum Nov.* III (1910) 846. Vertaling G.G.G. 557.

² ALFRIDUS, *Vita Sancti Ludgeri*; W. DIEKAMP, *Die Vitae Sancti Liudgeri*, Münster 1891. Vert. G.G.G. 535.

is reeds vermeld, daarbij uitstekend gevormd in de scholen van Utrecht en York, was hij uitmuntend voor zijn taak geschikt. Hij heeft dan ook in de jaren op verschillende plaatsen het beste resultaat bereikt. Ofschoon de chronologie van zijn leven niet geheel vaststaat, kunnen wij met de verschillende gegevens het volgende beeld ontwerpen. Ongeveer in 773 verliet hij voorgoed uit York terug, beladen met een schat van boeken. Eerst werkte hij nu in Utrecht, waarschijnlijk vooral als docent aan de school van Gregorius. Na diens dood in 775 werd hij priester gewijd, op dezelfde dag dat de nieuwe bisschop in Keulen zijn wijding ontving. Als priester werd hij gezonden naar het missieveld der Friezen. Het was ongeveer de tijd, dat Willehad Oostergo had verlaten en in Drente werkte.

Uitgangspunt voor de actie van Liudger schijnt dan ook Dokkum geweest te zijn en in de jaren van vrede predikte hij over de Lauwers, zodat hij ook daar connecties kreeg. Drie maanden van elk jaar, waarschijnlijk in de winters, bracht hij in Utrecht door, als leider van de school. Waarschijnlijk op een terugreis naar Friesland heeft hij omstreeks 780 een tijdlang in Deventer vertoefd, om weer op te bouwen wat na Lebuinus' dood (omstreeks 780) door de opstandige Saksen was verwoest. Hij vond de overblijfselen van Sint-Lebuinus en herbouwde de kerk nu boven het graf van de heilige. Maar Liudgers taak lag in het noorden, waar hij predikte tot 782, toen de Saksen nu werkelijk op laaghartige wijze de Franken overvielen en onder leiding van Widukind een algemene opstand organiseerden, waarbij zij Friesland tot aan het Vlie meesleepten. Liudger en zijn mannen moesten niet slechts Groningerland, maar zelfs Friesland verlaten. Widukind deed de Friezen het christelijk geloof vaarwel zeggen en volgens de oude gewoonten offeren aan de afgoden, zegt Altfried in zijn *Vita Liudgeri*. De Fries Liudger bleek ook nu weer een merkwaardig man. Hij maakte van zijn gedwongen rust gebruik om met zijn broer Hildegrim en een zekere Gerbert naar Rome te reizen, er de graven der Apostelen te bezoeken en boeken en relieken te verzamelen. Hij reisde daarvoor naar het klooster Monte Cassino, om aan de bakermat van het benedictinisme zelf de regel van Sint-Benedictus te bestuderen.

Na de reformatie-maatregelen van Bonifacius en andere propaganda in het Frankische Rijk ten gunste van die regel was het alleszins verklaarbaar. Later stichtte hij de benedictijner-abdij Werden, die door vele Friezen en Groningers werd begiftigd. De inkomsten die het klooster in latere tijd in deze streken te innen had, toont nog hun dankbaarheid voor de geloofsprediking van Liudger. Hoe lang deze in Italië verbleef is niet duidelijk, maar het duurde tot 785, eer dat de rust in het noorden en bij de Saksen was teruggekeerd. Widukind had zich eindelijk gewonnen gegeven en ontving aan het Frankische hof het doopsel (Attigny, waarschijnlijk Kerstmis 785).

Misschien was het in deze tijd van gedwongen rust, dat Liudger enige literaire prestaties verrichtte. Hij had goede scholen doorlopen en kon

aldus ook een werk schrijven en nalaten: de *vita sancti Gregorii*, een levensbeschrijving van zijn leermeester abt Gregorius. Als historisch werk staat dit niet bijzonder hoog. Het is een preek over Sint-Gregorius, waarin deze als model gesteld wordt voor toekomstige Utrechtse priesters. Historische onderzoekingen heeft hij niet gedaan. Hij vertelde wat hij wist en het alledaagse leven interesseerde noch hem noch zijn hoorders.¹

In 786 was de tijd gekomen voor nieuwe actie en Altfried vertelt dat Karel de Grote nu Liudger aanstelde tot missionaris bij de Friezen aan de oostkant van de Lauwerzee over de vijf gouwen, waarvan de namen zijn: Humerchi, Hunsingo, Fivelgo, Emisgo, Federitgo en het eiland Bant. Blijkbaar beschouwde Karel zich na de verovering van Saksen ook als heer van dit gebied, dat met de Saksen gemene zaak had gemaakt. Nog eenmaal wordt het werk van de missionaris omschreven als de leer prediken, de heiligdommen verwoesten en alle vroegere dwalingen afwassen. Bijzonderheden blijven ons ook nu onthouden. Wel schijnt Liudger een kapel in Usquert te hebben gebouwd en in die streken een blinde zanger, Bernlef genaamd, te hebben genezen en gedoopt. Deze Bernlef was het christendom later van groot nut, want nog eenmaal brak in deze streken een heidense reactie los onder leiding van Unno en Eilras (?). Deze opstand kon het heidendom niet meer redden: Liudger zegevierde in Groningerland, gelijk Karel bij de Saksen. Groningen bleef zijn missieland, evenals naar het schijnt een deel van de Gelderse Achterhoek. Dit land bleef hij besturen toen hij eindelijk op ver gevorderde leeftijd door Karel werd geplaatst op de door hem opgerichte zetel van Mimi-gerneford, dat is Munster (804). Zijn missieland bleef tot 1559 met de Munsterse zetel verbonden, ofschoon het er aardrijkskundig van was gescheiden, hetgeen voor het geestelijk leven aldaar niet bevorderlijk is geweest. Liudger stierf op 26 maart 809, als laatste van de missionarissen die het Nederlandse volk het christelijk geloof hebben gepredikt.

Omstreeks 800 was dit volk als geheel christelijk, hetgeen natuurlijk niet betekent dat er niet enkele heidenen waren overgebleven, en vooral niet dat heidense gebruiken en zeden waren uitgeroeid. Zeker bleef er veel bijgelovigheid, maar welke is moeilijk te zeggen, omdat het niet geheel zeker is of datgene wat bij Eligius en in de *Indiculus superstitionum* is opgenoemd ook hier voorkwam. Zeker zullen de gebruiken die hier in zwang bleven daaraan althans verwant zijn geweest: het zingen van liederen op de graven; het vereren van heilige bossen, zelfs het offeren aan goden; het vereren van stenen, het offeren dichtbij bronnen; het dansen in de kerk.

De missionering van de Nederlanders, wonende van Doornik tot aan de Dollard heeft ongeveer anderhalve eeuw geduurd. Zij begon in het zuiden, bij de daar wonende Franken en was het werk van Frankische

¹ *Vita Sancti Gregorii*, uitg. MG. SS. I 63-79 door O. Holder-Egger.

missionarissen en van de bisschoppen van de herstelde bisdommen Terwaan, Noyon, Atrecht en Maastricht. De Franken in de Nederlanden werden ongeveer omstreeks 700 als christenen gelden. Daarna volgde de overgang van de Friezen; dit was hoofdzakelijk het werk van Angelsaksische missionarissen. Hierin kan men enige etappen onderscheiden: vóór 739 de Friezen, die woonden ten zuiden van de Rijn (of misschien van de Almere), vóór 754 de Friezen ongeveer tot aan de Lauwers, vóór 760 zij die woonden tussen Lauwers en Dollard. De in Nederland wonende Saksen gingen over ongeveer tussen 770 en 800; de actie onder hen was ook het werk van Angelsaksen, misschien van Iro-Schotten, en van de Fries Liudger.

Met deze activiteit in het missieland ging een missieactie in het moederland gepaard eerst bij de Franken, daarna in Ierland, langdurig in Engeland en tenslotte weer bij de Franken, met name bij de hofmeiers, de koningen en Brabantse groten. Het was een actie van gebed, waarom vooral Bonifacius telkens verzocht, en van het bijeenbrengen van stofelijke goederen die de missionarissen nodig hadden: eten en drinken; kleden en boeken; gewijde vaten, altaarstenen, paramenten, missiekruisen en relikven; paarden, tenten en zelfs één of meer schepen. Dit alles hadden de missionarissen nodig, indien zij vruchtbaar onder de heidenen wilden werken, en zij konden niet op kosten van deze laatsten leven.

Gewoonlijk gingen zij in groepen, niet slechts als zij van het moederland naar het missieland reisden, zoals wij van Egbert en Willibrord weten, maar ook in het missieland zelf, zoals duidelijk is bij de dood van Bonifacius, bij Liudger en Willehad. De missionarissen, die de hagiografen als welonderwezen en hoogstaande figuren trachten te tekenen, waren niet ex professo voor het missionarisambt opgeleid. Zij waren echter te voren op de hoogte gesteld van de ideeën en de taal van het te bezeren volk. De meesten kregen eerst op mannelijke leeftijd de roeping voor de missie. Later werden bij de kloosters en bij de kathedralen van het missieveld zelf nieuwe krachten gevormd en opgeleid. De eerste missionarissen waren ten dele asceten, die in de omschreven peregrinatio een vorm van ascese zagen en daarom naar den vreemde vertrokken, met name in het katholieke Ierland. Maar deze peregrinatio was iets anders dan het missiewerk. Degenen die reeds jaren in vreemdelingschap leefden, maakten daarna het voornemen aan de heidenen het geloof te prediken. Wel konden missieprediking en peregrinatio goed worden gecombineerd en voor latere schrijvers zijn beide tot één samengesmolten.

De missionarissen gingen werkelijk om het Evangelie te verkondigen. Zij wilden niet uitsluitend naar zelfheiliging streven, maar ook anderen voordelig zijn. Zij wilden naast het meer beschouwende ook het actieve leven beoefenen. Hun motieven waren allerzuiverst. Overtuigd van de waarheid van het christendom en van het noodzakelijk bezit daarvan om zalig te worden, wilden zij anderen in de gave die zij zelf ontvangen

hadden, doen delen. Politieke voordelen voor de een of andere naastreefden zij van het begin af niet na en het zoeken naar persoonlijke voldoening, gemakken en stoffelijke goederen lag geheel buiten hun opzet. Zij gaven daarentegen voor het grootse doel heel hun persoon en zij wilden daarvoor allerlei ontberingen lijden.

Al streefden de missionarissen geen politieke doeleinden na, toch zag zij er niet tegen op voor hun werkzaamheden de hulp en de bescherming van het hoogste staatsgezag in te roepen, zelfs als dit gezag gedragen werd door mannen die pas het te bewerken volk hadden onderworpen en uitvreesd door velen gehaat waren. Alle missionarissen der Friezen hebben de hulp en bescherming genoten: Willibrord van de hofmeiers Pippijn en Karel, Bonifacius van koning Pippijn, de latere van Karel de Grote, toen zij onder de Nederlandse Saksen begonnen te werken. Deze steun en bescherming gaven de vorsten gaarne, omdat de overgang tot het christendom deze volkeren gemakkelijker tot rustige rijksonderdanen zou maken. Hofmeier Pippijn zette door zijn beneficia (schenkingen of lenen) zelfs een premie op de bekering. Van een staatswet die de overgang, eerst van de Franken, later van de Friezen voorschreef, lezen wij niet alleen niets, maar zij wordt door het bericht van de premie zelfs absoluut niet gesloten.

Eerst Karel de Grote heeft bij de Saksen andere methodes gebruikt, maar daarvóór heeft reeds Lebuinus onder hen gewerkt en hij trachtte van de staatsautoriteit van de Saksen zelf steun of althans vrije predikatie te krijgen. Daarna veranderde de situatie snel. Liudger en Willehad konden er nog werken, maar het bestond ook toen in een poging tot overtuiging, niet in een dwang om het doopsel te laten toedienen. Karel de Grote zal door zijn maatregelen hun werk vergemakkelijkt hebben, maar zij ondervonden ook de terugslag ervan bij de verschillende opstanden.

Opvallend is het intussen, dat de missie slechts blijvend slaagde, indien de verovering was voorafgegaan. De wapenen hebben de weg voor de missionarissen gebaad. De etappen van de verovering: Friesland tot de Rijn (of Almere), de Lauwers, de Dollard, en de Saksen waren tevens de etappen van de missie. Toen Bonifacius zich te dicht bij de grenzen waagde, werd hij vermoord. Willehad en Liudger moesten hun pogingen opgeven in Groningen en Drente; Lebuinus' werk onder de Saksen werd vernietigd voordat Karel de Grote deze gebieden aan zijn heerschappij had onderworpen.

Over de aard van de werkzaamheden der missionarissen en de methodes van hun werk spreken de hagiografen slechts in zeer algemene termen, maar drie zaken drukken zij allen bij herhaling en eenstemmig, soms zelfs gelijkvormig uit. De missionaris predikte, hij bouwde kerken en vernietigde de beelden, tempels en heiligdommen van de heidense goden. Het prediken bevatte het leren, het bekend maken van de Blijde Boodschap, het verklaren van de inhoud van de Openbaring en de kerkleer.

het overtuigen van de waarheid daarvan, het overreden deze te aanvaarden en volgens de voorschriften te leven. Het was een beroep op het verstand en op de wil van de heiden, die in vrijheid kon kiezen of hij het oude wilde handhaven of het nieuwe aanvaarden. Het zal ook behelsd hebben het dagelijkse onderricht, dat degene die wilde overgaan of pas was overgegaan, moest ontvangen. Wij kennen geen preken van onze missionarissen, slechts enkele van Eligius en Bonifacius, maar deze zijn niet tot de heidenen gericht, maar tot hen die reeds eerder in de kerk waren opgenomen. Eddius Stephanus gaf in enkele regels de korte inhoud van het prediken van Wilfried: het was zoals wij zagen een uiteenzetting van het credo, het duidelijk maken van de grote waarheden des geloofs. Wanneer tot het prediken ook het leren, het onderrichten, wij zouden zeggen de catechismus, behoorde, dan moeten wij verklaren dat wij niets weten omtrent het hoe, het hoe lang en wanneer. Met name is het niet duidelijk geworden of er een tijd van voorbereiding aan het doopsel voorafging of niet. Wel liet Bonifacius zeker een tijd tussen het doopsel en vormsel verlopen.

Dat de missionarissen kerken bouwden wordt niet slechts herhaaldelijk verklaard, maar het volgt enerzijds uit de behoefte aan een ruimte voor het vieren van de liturgie en het houden van bijeenkomsten en anderzijds uit de hier heersende temperatuur. Enkele plaatsen hebben wij kunnen noemen, die kerken ontvingen in de tijd der eerste geloofspredikers, maar het zijn er maar zeer weinig. Toch moet omstreeks 800, toen de kerstening ongeveer voltooid was, het hele land met kerken en kapellen overdekt zijn geweest. Het waren kleine houten gebouwen, voorzien van primitieve meubelen en eenvoudige paramenten en heilige vaten¹.

Het verwoesten van alles wat de heiden heilig was, is een methode, die wij bij alle missionarissen aantreffen, van Amandus tot Liudger. Het was een methode die in strijd is met moderne liberale ideeën en misschien ook betreurd wordt, omdat daardoor voortbrengselen van kunst of voorwerpen die ons meer over de godsdienst der heidenen kunnen inlichten, verloren zijn gegaan. Opgravingen van de laatste tijd hebben althans enige fundamenten blootgelegd. Er is reeds uiteengezet welke motieven de missionaris tot deze handelwijze aandreven. Hij kon dit echter slechts doen, als hij wist, dat de staatsmacht achter hem stond. Hoewel het de onmacht der goden duidelijk voor veler ogen kon stellen, het verbitterde anderen, zoals vooral Willehad in Groningen en Drente ondervond, toen dit gebied nog niet volkomen aan Karel de Grote onderworpen was. Waarschijnlijk moet ook de reactie van de heidenen tegen Bonifacius een daardoor ontstane woede worden toegeschreven.

Behalve door het prediken en het verwoesten van heiligdommen zochten de missionarissen door allerlei middelen indruk te maken: door hun persoonlijkheid, hun zang, hun liturgie, hun processies, hun priesterlijke

¹ De hierna blz. 77-78.

gewaden, hun sieraden en boeken. Juist doordat zij in groepen trokken en werkten, konden zij aan hun optreden enige luister geven. Al men het beschavingspeil der heidense Friezen en Franken niet al te onderschatten, zeker is, dat deze Angelsaksische priesters hen in vele zaken verre overtroffen en daardoor een verlangen in hen opwekten om deze vreemde heren na te volgen en beter te leren kennen wat zij verkondten. Welke motieven nu precies doorslaande zijn geweest, wordt ons niet medegedeeld. In hun gedachtengang was het zeker belangrijk dat zij de onmacht hunner goden voor ogen zagen en de macht van de God der christenen konden ondervinden aan de successen der Frankische wapenfeiten. Indien kon worden aangetoond dat deze ook hun welgezinde vijanden was er veel gewonnen. Zij leidden dat af uit allerlei, bijvoorbeeld uit een algemene voorspoed samenviel met de prediking. Volgens Eddius Stephanus was het jaar tijdens de prediking van Wilfried bijzonder gunstig geweest.

Intussen is het zeker, dat de missionarissen het wezen van het christendom hebben gepredikt en geleerd. Dit volgt niet alleen uit de geciteerde mededeling van Eddius Stephanus, maar ook uit de namen der patroonheiligen, aan wie zij de kerken en kloosters toewijdden¹. De aanhangelijkheid aan de paus en aan Rome, waar het graf der Apostelvorsten was is ook duidelijk aan het licht gekomen. Willibrord begint zijn werk met een reis naar Rome en verkrijgt er in 695 de bisschopswijding. Bonifatius was pauselijk legaat en trok herhaaldelijk over de Alpen. Maar ook de abt Gregorius maakte een reis naar Rome, gelijk iets later Liudger. Dit was nog geen verplichte visitatie ad limina, maar het begon er toch wel op te lijken. Dit geschiedde alles ondanks het feit dat de reis toch langdurig en moeilijk geweest moet zijn.

II

DE KERK ONDER KAREL DE GROTE EN
DE KAROLINGERS (768-925)

Karel de Grote (46). Indeling van de Nederlandse kerk (47). Nauwe band tussen kerk en staat (48). Immuniteiten (49). Karels maatregelen (49). Ordo canonici (50). Opleiding van de clerus (51). Noormannen (54). Bisschop Alberik, Frederik (56). Radboud (58).

KAREL die in 768 zijn vader opvolgde, deed voor de kerk in Nederland méér dan het beschermen en steunen van de missionering. Hij heeft met alle krachten ernaar gestreefd om het kerkelijke, geestelijke en moraal-

¹ Zie hierna blz. 90.

leven van zijn onderdanen omhoog te brengen. Weliswaar waren zijn maatregelen bestemd voor heel zijn gebied, waarvan de Nederlanden slechts een klein gedeelte vormden, maar de kerk hier genoot ervan mee te ondervond er de weerslag van. Vele van de kerkelijke verhoudingen die wij hier later vinden, gaan terug op de regelingen door Karel getroffen.

Aan de verdeling van de Nederlandse kerk in diocesen heeft Karel weinig behoeven te veranderen. De oude ons bekende zetels Terwaan, Noyon-Doornik, Kamerijk-Atrecht, Luik en Utrecht bestuurden de Nederlandse kerk. De grenzen gingen bij de meeste terug op de Romeinse civitates en gaven behalve op enkele plaatsen geen moeilijkheden. Zij bleven tot aan 1559 zó bestaan. Enkele moeilijkheden in het polderland, bijvoorbeeld tussen Doornik en Utrecht, vonden eerst in de dertiende eeuw een oplossing¹. De oostgrenzen van Utrecht werden vastgesteld, toen de kerkelijke hiërarchie voorgoed in Saksen werd ingevoerd, dat is in het begin van de 9e eeuw. Het noorden van Groningen en een deel van de Gelderse Achterhoek kwam aan Munster. Winschoten en een deel van Westerwolde bij Osnabrück, echter waarschijnlijk eerst ten gevolge van latere kerstening en kerkstichting. Het aartsdiocees Keulen drong bij Nijmegen ver in wat later Nederlands gebied heet binnen. Ten zuiden daarvan begon Luik, waartoe Noord-Brabant en Limburg behoorden. De bisschoppen van de zuidelijke zetels stonden allen onder de metropoliet of aartsbisschop van Reims, alleen Luik en Utrecht onder die van Keulen; dit laatste sinds de regering van Karel de Grote, maar het is niet bekend, wanneer deze regeling precies is getroffen.

Waren deze bisdommen toen reeds verdeeld in aartsdiakenaten, dekaneaten en parochies? Waarschijnlijk zijn deze afdelingen eerst langzaam ontstaan en niet overal op dezelfde wijze². Wel bestonden er veel kerken met bepaalde rechten, die men later parochierechten noemde. Of deze reeds toen een nauwkeurig omschreven district vormden, valt zeer te betwijfelen. In een oorkonde van 1063³ wordt van de vijf *matres ecclesiarum*, hoofd- of moederkerken gezegd, dat zij een bepaalde begrenzing hadden, maar een hele rij kapellen nog niet. Er schijnen zogenaamde *choorbisschoppen* geweest te zijn, mannen met bisschoppelijke wijding, die in naam van de eigenlijke bisschop, doch tamelijk zelfstandig, een deel van de diocesen bestuurden. Dat was de eerste verdeling, waarvan iets is blijven bestaan, toen in de negende eeuw deze *choorbisschoppen* in de rede zin verdwenen en plaats moesten maken voor bisschoppelijke ambtenaren zonder die hoogste wijding, mannen die aanvankelijk althans meer aan de bisschop onderdanig zouden zijn: de aartsdiakens⁴.

¹ H. OBREEN, *Quel fût, au moyen-âge, le tracé exact des limites entre les diocèses de Liège et d'Utrecht pour les îles des embouchures de l'Escaut et de la Meuse?* Mélanges, H. Pirenne, 345-349. Ob. St. Ut. I nos 1640, 1641. A. C. F. KOCH, *Grenzverhältnisse an der Niederschelde*, Rhein. Viertelj.blätter 21 (1956) 182. ² Hierover Derde Hoofdstuk, III. ³ Ob. St. Ut. I no. 225.

⁴ H. J. B. MULDER, *Der Archidiaconat im Bistum Utrecht bis zum Ausgang des 14. Jhs.*, Utrecht-Nijmegen 1943, 14-20.

Het kerkelijke, staatkundige en maatschappelijke leven was toen zeer nauw ondereen verbonden. De competentie van verschillende personen was niet afgebakend, ook al omdat het leven niet zeer samengesteld was. Karel als hoogste bestuurder van het rijk en naar zijn overtuiging de vertegenwoordiger van God zelf, regelde alles, zonder zich af te vragen welke bepaalde zaken wel tot zijn competentie behoorden. Dogmatische kwesties, zaken van liturgie en huwelijk besliste hij even zelfstandig als rechtverhoudingen in het veroverde gebied. Deze houding had niets van het negentiende-eeuwse laïcisme, dat kerk en staat volkomen wil scheiden en de kerkelijke personen als zodanig uit het openbare leven wil houden. Karel trok integendeel de kerk tot zich, gebruikte de kerkelijke personen voor allerlei staatkundige opgaven, handelde in kerkrechtelijke en liturgische zaken het liefst naar de Romeinse gewoonte en onderhield in dogmatische zaken overleg met bisschoppen en paus.

Daar met de Karolingers de Germaanse gedeelten van het rijk meer direct aan de centrale regering deelnamen, kwamen vanzelf de geestelijken, die uitgebreider onderricht genoten hadden dan de wereldse grooten, op de voorgrond. Karel gebruikte hen voor de werkzaamheden van de koninklijke kanselarij. Ook nam Karel gaarne bisschoppen en abten in zijn raad op. Aan geestelijken werden vaak diplomatieke zendingen naar buitenlandse machten toevertrouwd, gelijk de hooggeplaatsten van die stand werden uitgezonden om toezicht te houden op de graven (*missi dominici*). Natuurlijk woonden velen hunner de jaarlijkse vergaderingen bij, hetzij placita of concilia, vergaderingen van meer wereldlijk of meer kerkelijk karakter, die moeilijk te scheiden waren en beide allerlei wereldlijke en geestelijke aangelegenheden behandelden.

De Nederlanders behoorden tot Karels landgenoten. In hun midden woonde of vertoefde hij vaak, speciaal in zijn latere levensjaren (Herstede, Aken, Nijmegen). Verschillende personen zullen ook herhaaldelijk aan het hof verbleven hebben om de koning-keizer met raad en daad te dienen. Albricus, de elect van Utrecht en wijbisschop van abt Gregorius, verbleef in Italië in 773-74 in dienst van de keizer, toen de dood Gregorius bedreigde¹. Dat de geestelijke heren door deze beslommering vaak van het vervullen van hun geestelijke plichten werden afgetrokken, werd door hen niet al te sterk beseft, aangezien ook in hun mentaliteit wereldlijke en geestelijke zaken niet streng gescheiden waren. Gevaarlijker schijnt het voor hen geweest te zijn aan het hof en te midden van wereldvrienden in het wereldse leven te worden betrokken, hetgeen hun geestelijke mentaliteit op de duur bedierf en hun deugd in gevaar bracht.

Voor de toekomst van de Nederlandse kerk van veel groter betekenis en ook wel noodlottiger, was het verlenen van immuniteit aan de bischoppelijke en kloosterlijke kerken. Ofschoon dergelijke maatregelen

¹ *Vita Gregorii*, MG. SS. XV 79¹⁰.

reeds vóór Karel de Grote getroffen werden, heeft hij deze uitgebreid en aan groter kracht gegeven. Door dit privilege werd het immuniteitsgebied niet slechts vrijgesteld van verschillende belastingen, maar tot een afzonderlijk rechtsdistrict gemaakt, afgescheiden van de graafschappen, en dus geëximeerd van de rechtsmacht van de gewone koninklijke ambtenaren. Daardoor kreeg de immuniteitsheer, hetzij bisschop of abt, een deel van het regionale en plaatselijke bestuur en een deel van de rechtspraak in handen en moest in tijden van oorlog met zijn contingent ten strijde trekken. Dat het een en ander niet al te best strookte met de geestelijke waardigheid van de immuniteitsheer, zag men wel in. Vandaar dat de uitoefening van deze taak werd opgedragen aan de voogd, een leek die een geestelijke persoon toch al nodig had voor het voeren van rechtszaken. In dit immuniteitsgebied lag de kiem van de geestelijke vorstentommen en zelfs dit kleine begin wekte al de begeerlijkheid op van de wereldlijke groten om in het bezit te komen van de voogdij of zelfs van het hele immuniteitsgebied, hetgeen de secularisatie van leven en goed later veroorzaakt of bevorderd heeft.

Bij verschillende gelegenheden heeft Karel kerkelijke decreten uitgevaardigd, maar de voornaamste gaf hij op de nationale vergadering van Herstal in 779¹, bij de invoering van de *Codex Dionysio-Hadriana*², en op het concilie van Frankfort (794)³, bij het algemene capitulaire van 802⁴ en ten slotte op het rijksconcilie van Aken in 813⁵. Ofschoon deze bepalingen ook in de Nederlandse kerk rechtsgeldigheid hebben gekregen en er toegepast zullen zijn, behoeven ze hier niet opgenoemd te worden. Het zou belangrijk zijn te onderzoeken of en in hoe verre de bepalingen van de *Codex Dionysio-Hadriana*, een verzameling van Canones door Dionysius de Kleine in de zesde eeuw bijeengebracht en door paus Hadrianus in de achtste eeuw vermeerderd, hier in toepassing zijn gebracht, en in hoe verre deze het gewone recht hebben verdrongen. Juist om zijn concreetheid zal de codex niet zijn genegeerd.

Karel streefde er naar het gezag van de bisschoppen binnen hun diocesen te versterken. Dit moest in de eerste plaats geschieden tegenover de eigenaars van de 'eigenkerken' en tegenover de door hen benoemde geestelijken. Deze eigenaars of kerkheren oefenden over hun kerken, die werkelijk hun eigendom waren, evengoed als hun huizen en kastelen, een onbeperkte macht uit, met name wat betreft de aanstelling van de dienstdoende priester en het regelen van diens salaris. Karels wetgeving stelde deze geestelijken onder toezicht van de bisschop, zonder wiens medewerking zij niet konden worden aangesteld. Het salaris zou aan vaste regels gebonden zijn, zodat de priester niet geheel van de willekeur van de kerkheer afhankelijk was.

Een hoeve benevens een deel van de tienden moesten bij elke kerk

¹ De Clercq, *La législation religieuse franque de Clovis à Charlemagne*. Louvain-Paris 1936, 158.
² Aldaar 171-182. ³ Aldaar 183-190. ⁴ Aldaar 194-198. ⁵ Aldaar 247-249.

voor de geestelijke worden gereserveerd. Aan de nieuw te stichten kerken werden zelfs twee hoeven voor de pastoor toegewezen.

Door deze wetgeving werd het instituut der eigenkerken gelegaliseerd en er ontstond een apart recht voor deze instellingen, dat van kracht bleef tot de tweede helft der twaalfde eeuw. De monniken en de zusters en speciaal de peregrini werden onder het gezag van de bisschop gesteld. Op grond van deze bepalingen zou men moeten aannemen, dat het vroeger ascetische ideaal van de peregrini nu in een misbruik was veranderd. De peregrinus was de rondreizende monnik geworden, op wie geen kerkelijk gezag vat kon krijgen, de zwervende, de vagus. De bisschop moest verder door jaarlijkse visitatie zich op de hoogte stellen van de toestand in het diocees. Ook moest hij weten, hoe het met de ontwikkeling van zijn clerus stond. Hij ontving met dat doel vaak enigen bij zich op Witte Donderdag, waaruit zich de synode schijnt ontwikkeld te hebben.

Karel streefde ernaar de geestelijkheid zoveel mogelijk in groepen te verenigen, waardoor zij niet slechts elkander steun boden voor de onderhouding van het celibaat, maar tevens gelegenheid hadden de liturgische oefeningen plechtiger en met groter luister te doen geschieden. Bij de kloosterlingen, de ordo regularis, was deze gemeenschap vanzelf gegeven. Zij namen als gevolg van de aandrang van boven bijna allen de regel van Sint-Benedictus aan. Wel kon de toepassing daarvan verschillend zijn en zo konden zich in verschillende kloosters toch andere gebruiken inburgeren of nieuwe ontstaan. In de negende eeuw wist Sint-Benedictus van Aniane zijn opvattingen en de gebruiken van zijn klooster bij andere abdijen veelal ingang te doen vinden. De monniken van Cluny wilden later weer andere methoden, maar allen hielden vast aan de oude regel. Wat aan monnikendom zich uit de tijd van Karel de Grote tot aan de Nederlandse middeleeuwen ontwikkelde, bestond bijna uitsluitend uit benedictijnen.

Naast deze ordo regularis, de reguliere stand, stond de ordo canonicus, de stand der kanunniken, die eveneens in groepen, zij het ook in afzonderlijke huizen, bijeenwoonden. Zij hadden in principe een gemeenschappelijke eet- en slaapzaal doch konden over eigen bezit en eigen inkomsten vrij beschikken. Zij leefden volgens de oude canones (vandaar hun naam *canonicus*, kanunnik), regels die ten tijde van Karel, door bisschop Chrodegang van Metz, onder Lodewijk de Vrome en vooral op de synode van 810¹, nader werden gepreciseerd. Intussen waren niet al deze monniken, noch al deze kanunniken priesters; er waren onder hen die lagere functies in de kerk verrichtten. Naast de kanunniken stond een schare alleenwonende geestelijken, die fungeerden als pastoors van de plattelandskerken en daar preekten, de heilige Sacramenten toedienden en de parochianen in de grondbeginselen van het geloof onderwezen.

¹ C. DE CLERCQ, *La législation etc.* 152, CH. DERREINE, *Les chanoines réguliers au diocèse de Liège avant Saint Norbert*, Louvain, 1852, 17.

De laatste schijnt zich bij velen beperkt te hebben tot het van buiten
 van de voornaamste gebeden en de formules waarin de gewichtig-
 geloofspunten en geboden waren samengevat en opgesomd.

De opleiding van de clerus was een van de punten, waaraan Karel en
 de kerkelijke raadgevers veel aandacht hebben besteed. Ofschoon alle
 wegen om tot het priesterschap te komen werden opengelaten en de kan-
 didaten op allerlei wijzen naar eigen believen zich konden bekwamen en
 voorbereiden, zouden toch bij kloosters en kathedralen scholen worden
 opgericht, die speciaal voor de vorming van de geestelijkheid waren be-
 reid. Dit knoopte aan bij de bestaande praktijk, die in Keulen, Luik en
 Utrecht te constateren is. Vóór de wijding moest de kandidaat een exa-
 men afleggen om te bewijzen dat hij kennis had van de gebeden, de psal-
 men, het calendarium, waardoor de liturgische functies werden geregeld,
 verder van de gebeden voor de heilige mis, voor het doopsel en voor de
 stervenden (*commendatio animae*). Hij moest het Onze Vader en het
 Symbool goed kunnen verklaren en ook moest hij kunnen preken.
 Daarvoor diende hij over een homiliarium te beschikken.

Natuurlijk ontbraken niet de bepalingen die het leven van de geeste-
 lijkheid nader zouden regelen, bepalingen die bij verschillende gelegen-
 heden opnieuw werden ingescherpt. Vastgesteld werden straffen tegen
 continentie, verboden werd het samenwonen met vrouwen, die niet
 tot de naaste familie behoorden. De geestelijken moesten zich onthouden
 van wereldlijke en rechtelijke zaken, van jagen, van het dragen van wape-
 nen en van de kleding der leken. De praktijk van hoge geestelijken, die
 voor het hof voor allerlei wereldlijke functies werden gebruikt, kwam
 met deze bepalingen zeer in strijd.

De kerkelijke goederen werden niet teruggegeven, maar de verplich-
 ting tot het betalen van de tienden (en de noon?) ingescherpt. Deze zou-
 den ook van kloosterlijke en koninklijke goederen, dus van immuni-
 teitsgoederen, moeten worden opgebracht. De koning regelde tevens de
 verdeling van deze inkomsten: een vierde deel zou komen aan de parochie-
 kerk, een vierde aan de bisschop, een vierde aan de armen en het laatste
 vierde aan de pastoor. Deze maatregelen moeten het vaststellen van de
 bezitten der parochies hebben bevorderd. Anders was het onmogelijk
 de tienden op de juiste wijze te verdelen. Om meer eenheid te brengen
 in de liturgie vroeg Karel te Rome het *Sacramentarium Gregorianum*,
 volgens hetwelk de oefeningen zouden worden geordend. Het werd op
 koninklijk gezag ingevoerd. Omdat echter hierin niet alles geregeld was,
 werd het aangevuld met het *Sacramentarium Gelasianum*, dat vroeger
 in Frankrijk gebruikt werd. Zo ontstond langzamerhand de Frankische
 liturgie, die ook in onze streken de gewone geweest zal zijn, te meer om-
 dat zij ten slotte in de tiende eeuw ook te Rome werd ingevoerd en sinds-
 dien de Romeinse traditie heette.

De Angelsaksische missionarissen brachten naar onze streken zeker de

boeteboeken mede, die onder Karel ook zuidelijker algemeen ingang vonden. Het bevatte tarieven van boeten door de priester in de private biecht aan de penitent voor verschillende zonden op te leggen. Terwijl de private biecht de openbare boete terugdrong, eisten de concilies onder Karel dat er voor de openbare zonde ook openbare boete moest worden verricht. De gelovigen gingen gewoonlijk in het begin van de vasten biechten. Bij het onderzoek werden zij door de geestelijken geholpen, die het volgens de methode der biechtboeken ondervroegen.

Ook de huwelijkswetgeving werd ter hand genomen. Men richtte zich tegen huwelijken onder familieleden, maar het wordt niet geheel duidelijk tot welke graad het trouwen onder de familie toen verboden was. Verder nam Karel maatregelen tegen clandestiene huwelijken. Waarschijnlijk werden hiermede bedoeld huwelijken, die zonder enige tussenkomst van de kerk gesloten werden. Overigens bestreden de concilies de laxen huwelijkspraktijk van de boeteboeken niet energiek. Scheiding was zelfs geoorloofd in bepaalde gevallen, met wederzijds goedvinden, als één der partijen geestelijke zou worden. Noodzakelijk was het scheiden als er na het sluiten van het huwelijk een impediment aan het licht kwam. Na het ontdekken van een echtbreuk mocht de onschuldige partij weggaan, maar kreeg daarbij niet het recht om te hertrouwen. Het niet-geconsumeerde huwelijk kon altijd ontbonden worden.

Verscheidene van deze bepalingen schiepen en bestendigden kerkelijke toestanden, die lang bleven bestaan. Daarom zijn deze maatregelen voor de kerkgeschiedenis van grote betekenis. Van meer voorbijgaande aard waren de moeilijkheden, ontstaan door de dogmatische beslissingen die op het concilie van Frankfort in 794 en de synode van Aken in 809 werden getroffen. Het blijkt niet dat één van de bisschoppen of andere geestelijken van de Nederlandse kerk aan het genoemde concilie of de synode heeft deelgenomen. Maar desondanks mogen wij veronderstellen dat verschillende hunner op de genoemde vergaderingen aanwezig zijn geweest. Zeker moeten de daar behandelde vraagstukken hun aandacht gespannen gehouden hebben. In Frankfort ging het over de geoorloofdheid om afbeeldingen van de heiligen te vereren, en over de betekenis van de verklaring die het algemeen concilie van Nicea van 787 had gegeven. Het schijnt dat de beelden en voorstellingen nog weinig verbreid waren overeenkomstig de raad van Gregorius de Grote, dat men beelden noch moest vereren noch moest verbrijzelen. Bij deze onverschilligheid tegenover de afbeeldingen waren de Franken echter geen beeldenstormers; maar zij vonden dat de bepalingen van het juist te Nicea gehouden concilie te ver gingen. De politieke tegenstellingen tussen de Franken en de Grieken, en daarbij de slechte vertalingen, waren oorzaak dat de beslissingen van Nicea II verkeerd gelezen werden. De concilievaders van Frankfort verwierpen die Niceense bepalingen, maar konden toch hun opvattingen niet overal doorzetten.

De andere kwestie, die te Frankfort de aandacht vroeg, kwam uit Spanje, waar vooraanstaande bisschoppen leerden dat de Christus slechts de aangenomen zoon van God was (*filius adoptivus*). Daarentegen leerde het Concilie dat de Zoon van God zoon des mensen is geworden, maar den titel Zoon Gods behield. Er is slechts één Zoon en hij is niet adoptief. Deze beslissing werd spoedig erkend, alleen in Spanje bleef de strijd enige jaren voortduren.

De derde kwestie was eveneens in Spanje ontstaan, waar omstreeks 600 in het Credo het woord *filioque* na *ex patre* ingevoegd was, zodat van de Heilige Geest gezegd werd: *qui ex patre filioque procedit*. Langzamerhand kwam die gewoonte ook in het Frankische Rijk op en Karel en zijn theologen zagen er een geschikt agitatiemiddel in tegen de Grieken. De synode van Aken van 809 handhaafde het *filioque* en zond een gezantschap naar de paus met het verzoek dit ook in Rome in te voeren, hetgeen echter niet zo maar gelukte.

In hoeverre hebben deze kwesties de aandacht van de Nederlandse theologen opgeëist? Er is geen spoor nagelaten, maar zij zullen bij de Nederlandse clerus de interesse voor de theologie verlevendigd hebben. In het algemeen moet het streven van Karel om belangstelling te wekken voor het geestelijke en het intellectuele leven hier niet zonder gevolg gebleven zijn. De geleerden van de academie en de docenten van de hofschool wekten door hun boeken en hun lessen anderen tot de wetenschap op. Het is zeker, dat sommige scholen hun best deden aan een deel van de clerus een behoorlijk onderwijs te geven. Dit geldt met name van de school van het klooster Einsiedeln, die zich kort na Karels dood in een bijzondere bloei mocht verheugen, gelijk blijkt uit het grote aantal leerlingen, de toewijding der docenten en de achting die haar werk bij bisschoppen en abten genoot. Toevalligerwijze zijn wij daarvan zo goed op de hoogte door de beschrijving van de toenmalige abt, Walafried Strabon. Zijn klooster kan niet het enige geweest zijn, waar de school zoveel betekende. Het is redelijk te veronderstellen dat ook Nederlandse kloosters, voorzover zij in de Noormannentijd konden bestaan, daarvan iets hebben meegekregen. Onder degenen met wetenschappelijke belangstelling of vorming mag men de Utrechtse bisschop Frederik noemen, een Benedictijn, die door de geleerde abt van Fulda, Rhabanus Maurus, om zijn belangstelling voor de Heilige Schrift werd geprezen. Hij zond aan de bisschop tweemaal een codex, een commentaar op het boek Josue, en een tractaat over het Evangelie. Dit laatste moest gekopieerd worden en teruggezonden².

Het was niet onbelast, dat de kerk van Nederland overging van de tijd van Karel de Grote tot de verdere eeuwen. De koning had de benoeming van vele hoogwaardigheidsbekleders in handen en oefende veel invloed

¹ Vertaald in het Duits door C. J. SÖHNGEN, *De Medii Aevi Puerorum institutione in occidente*. *Verhandlungen des Vereins für die wissenschaftliche Erforschung des Mittelalters* Amsterdam 1900, 190-214. ² Ob. St. Ut. I no. 58.

in andere kerkelijke aangelegenheden uit. Hetzelfde deden verscheidene wereldlijke groten betreffende de plattelandskerken en de daar vertoevende geestelijken. Vele geestelijken waren door hun positie en hun kennis en soms door hun immunitetsgebied zeer in wereldlijke zaken betrokken, terwijl het bezit van enkele kerkelijke instellingen de begeerlijkheid der leken opwekte. Van de andere zijde werd de kerk door Karels maatregelen voorzien van en gesterkt door een doelmatige wetgeving die de opleiding van de geestelijkheid, het leven van kloosterlingen en kanunniken regelde, het recht der kerkheren besnoeide en aan de bisschop voldoende macht gaf om controle op de zielzorg uit te oefenen. Door de bepaling over de tienden stonden de parochiekerken er financieel goed voor, ondanks de vele voorafgaande secularisaties. Het liet zich aanzien, dat de kerk zich voorspoedig zou ontwikkelen, indien het rijk de vrede bewaarde. Geen wonder, dat haar leiders de rijkseenheid voorstonden en verdedigden als een noodzakelijke voorwaarde voor vrede, orde en welvaar in West-Europa.

Helaas ging de wens naar vrede niet in vervulling. De Noormannen hebben gedurende de negende eeuw het gehele Nederlandse gebied onveilig gemaakt.¹ Deze lieden die van Denemarken en Scandinavië kwamen ondernamen vaak rooftochten in het kustgebied, voeren de rivieren op en plunderden de handelsplaatsen, kerken en kloosters, burchten en huizen. De Rijn, Maas en Schelde waren evenzovele invalspoorten, die helaas door de centrale regering niet voldoende verdedigd en ook door de plaatselijke autoriteiten onvoldoende beveiligd waren. Soms werden dergelijke plundertochten tot veroveringstochten, opgezet en ondernomen door een of ander verstoten Deense kroonpretendent. Aan enkelen dezer gelukte het in het Noordnederlandse kustgebied staten te vormen, met goedvinden van de Karolingische vorsten, die soms de hulp der Noormannen gebruikten tegen hun rivalen uit dezelfde familie. Aldus verkreeg Harald een gebied met Walcheren als middelpunt en stichtte Rorik omstreeks het midden van de eeuw een rijk, dat zich uitstreekte over een groot deel van Noord-Nederland. Evenals Harald werd hij christen en kan niet enkel als een plunderaar van kerken en kloosters aangezien worden, evenmin als zijn opvolger Godfried, die in 881 door Karel de Dikke met een gebied werd beleend, nog uitgestrekter dan het oude hertogdom Friesland. Hij scheen aldus zelfs een concurrent van de toenmalige zwakke Karolingers te zullen worden, doch hij werd door zijn tegenstander in 885 arglistig vermoord. Deze Deense vorsten zouden hier de veiligheid waarborgen, doch zij konden de plundertochten door de Noren of door hun eigen volk ondernomen, niet van onze kusten afhouden.

De kerkelijke instellingen in het noorden leden veel. De bisschop van Utrecht, Hunger, verliet in 857 zijn residentie, vluchtte eerst naar het

¹ Bepalingen in de Friese wetboeken, MOLL I 248.

ziden en vestigde zich later in Deventer, waar ook zijn opvolgers Odilbold (870-899) en Radboud (900-917) gewoond hebben.

In een oorkonde van 2 januari 858 vertelt koning Lotharius II, dat de Sint-Maartenskerk in Utrecht door de Noormannen (*barbarica imminente insidia*) bijna geheel verwoest was en dat de kanunniken verstrooid, enkelen zelfs gedood waren. Daarom gaf hij aan de kerk van Utrecht het klooster (*monasterium*, misschien kerk met huis) op de Sint-Odiliënborg bij Roermond, opdat zij daar een toevluchtsoord zouden vinden¹. Daar zullen de Utrechtse heren zich gevestigd hebben, totdat het ergste gevaar voorbij was en de kerk en het kanunnikenhuis in Utrecht waren opgebouwd, hetgeen onder bisschop Balderik (918-976) is geschied. Dit is het meest betrouwbare bericht, dat wij over de plundering der Noormannen in het Noordnederlandse gebied bezitten. De andere zijn gewoonlijk zeer vaag, weer andere later opgetekend en daardoor minder zeker.

In 810, nog onder Karel de Grote, begon het eerste teisteren door de inval van een zekere Harald in Friesland. Daarna kwamen de Noormannen herhaaldelijk in het kustgebied. In 834-837 voeren zij de Rijn op. Zij trokken waarschijnlijk Utrecht voorbij, maar plunderden Dorestad, dat zich nooit weer geheel heeft hersteld. Misschien heeft de verwoesting van Utrecht, waarvan boven sprake was, ook nu plaats gehad. In 850, 851, 852 gingen de Noren deze streken voorbij, waar zich staten onder hun leiders hadden gevormd, en trokken verder naar het zuiden, naar Vlaanderen. In 880 overwinterde een grote groep op het Valkhof te Nijmegen, zodat de Duitse koning Lodewijk de Jongere hen niet kon verdrijven.

Van Vlaanderen uit kwam in 881 en nogmaals in 882 een geordende schare naar de Maas, vestigde zich in Asselt (of Elsloo) en plunderde Roermond, Maastricht, Aken en Stavelot. Na de dood van de hiervoor genoemde hertog Godfried en de nederlaag, die Arnulf van Karinthië aan deze benden op 21 oktober 891 toebreacht, werd het hier in het noorden kalmer. In de tiende eeuw hoort men niet meer van de invallen; die in 1006 plaats hadden waren van zeer voorbijgaande aard.

Behalve de verwoesting van de domkerk en de Sint-Salvator te Utrecht moeten er vele andere kerken en ook enige kloosters verbrand, ingestort of verdwenen zijn. Er zijn allerlei legenden in omloop, maar het is gewoonlijk niet duidelijk meer uit te maken, wat historisch vast staat. De Noormannen zouden de Sint-Walburgskerk in Groningen hebben verwoest en in Bedum Walfried en zijn zoon Rathfried uit godsdienstaat hebben vermoord². Maar men weet niet wanneer. Wij kennen dit slechts uit een vijftiende-eeuwse optekening. Volgens de *Vita I Sancti Adalberti* zouden de Noormannen in Egmond de kerk verwoest hebben, die boven het

¹ Ob. St. Ut. I no. 70.

² JOH. à LEIDEN, *Chronicon*, Liber V c. 25. Zie J. A. F. KRONENBURG, *Neerlands beiligen in vroeger eeuwen*, II, 1898 1-13.

graf van de heilige was gebouwd¹. Ook zou volgens een niet zeer betrouwbaar en laat bericht de priester Jeroen in de omgeving van Noordwijk gedood zijn door heidenen². Het kanunnikenhuis of klooster van Maastricht is eveneens door de Noormannen verwoest³ en vele kloosters, meer naar het zuiden gelegen.

Er is geen twijfel aan, dat er allerlei méér is te gronde gegaan, maar deze paar gegevens en de onzekerheid ervan tonen duidelijk hoe weinig wij ervan weten. Hoe minder men ervan weet, des te gemakkelijker is het er in zware termen over te spreken. Maar wij moeten ook hier de realiteit zien. Ook indien de Noormannen meermalen in de negende eeuw over ons land zijn gegaan en ook al hebben zij onnoemelijk veel leed over de toenmalige bewoners gebracht, zij hebben deze zeker niet uitgeroeid en zij hebben hun de christelijke godsdienst niet meer ontnomen. Dit laatste geschiedt niet door het verwoesten van kerken en kloosters en het plunderen van steden en dorpen, maar door een aanhoudende druk en vervolging van een blijvende regering. Welnu de Noormannen hebben hier wel enige staatjes gesticht, maar die van blijvende aard waren, werden door christen-geworden Noormannen bestuurd.

Ook al wil men de waarde van het christendom van deze Noormannen-vorsten niet hoog aanslaan, zij zullen geen christenvervolgers geweest zijn. Door hun overgang toonden zij minstens dat zij voor christenen wilden doorgaan, waarbij een poging om het christendom uit te roeien en het heidendom te herstellen weinig paste. Wat de tijdelijke heerschappij van hun heidense volksgenoten betreft: de verwoesting van hetgeen met moeite was opgebouwd en het verdrijven en doden van geestelijken heeft de gezonde, normale ontwikkeling van het christendom en van zijn instellingen veel schade berokkend. Maar na de aftocht kwamen de vroegere bewoners naar de oude plaatsen terug en bouwden weer op, wat verloren gegaan was.

Het kerkelijke leven werd voortgezet. De bisschoppen volgden elkaar op, maar van verschillende weten wij nauwelijks méér dan hun naam, omdat deze in een of andere oorkonde voorkomt, hetzij Albricus in 777, Rixfried in 806, Frederik in 826/29, Albricus II in 838, Heginhardus in 845, Liudger in 850, Hunger in 854 in Utrecht; Agelfredus, Gerbaldus, Walcaud, Hartgarius en Franco in Luik⁴.

Bisschop Alberik van Utrecht is bekend, doordat hij de missie liet voortzetten door Willehadus, Lebuinus, Marcellinus en Liudger. Bisschop Frederik door de vermelde brief van Rhabanus Maurus, waaruit Frederiks belangstelling voor de Heilige Schrift blijkt. Een zeer late *Passio Frederici* vertelt onder andere dat hij zich verzet zou hebben tegen

¹ O. OPPERMANN, *Fontes Egmundenses*, 8. ² *Vita Sancti Jeronis*, O. OPPERMANN, *Fontes Egmundenses*, 39-58. ³ MOREAU I, 242.

⁴ Theodardus en Harmackarus komen allen voor in een onechte brief staande op naam van bisschop Rixfried, die eerst einde vijftiende eeuw is gefabriceerd. Ob. St. Ut. I 53.

het onzedelijk leven van koningin Judith, tegen haar overspel en haar ongeoorloofd huwelijk met de koning. Judith zou daarom twee sluipmoordenaars hebben gezonden om de bisschop te vermoorden¹. Dat hij met de heilige priester Sint-Odulf uit Oirschot een ketterij in Friesland zou hebben bestreden is wel mogelijk; maar over de aard van die van de kerkleer afwijkende mening weten wij niets. Misschien is er slechts sprake van een overblijfsel van het heidendom, dat onder de Noormannen het hoofd weer had opgestoken².

Deze bisschoppen hebben de kerk moeten besturen in de ongelukkige periode van de negende eeuw, waarbij de moeilijkheden niet uitsluitend door de inval der Noormannen zijn gekomen. Andere kwamen voort uit de strijd binnen het koningshuis zelf. De oorlog van keizer Lodewijk tegen zijn zonen, later van Lotharius tegen zijn broeders en de verdelingen van het land die daarvan het gevolg waren; de overgang van een deel van het Nederlandse (Lotharingse) gebied eerst naar West-Francië (870), iets later weer naar Oost-Francië (887); tenslotte nogmaals van Oost- naar West-Francië en eindelijk definitief naar Oost-Francië, dat langzamerhand de naam Duitse Rijk ontving - het belette het kerkelijk leven.

Dit alles ging gepaard met veel strijd, met veel diplomatie en opstanden. Deze overgang, die ten dele een verzwakking van het centrale gezag betekende, leidde bovendien tot opkomst van nieuwe, meer regionale heren, waarvan die van het huis Giselbrecht in Lotharingen, van de Boudewijns in Vlaanderen en in Noord-Nederland van Gerulf de voornaamste waren in het westerse kustgebied. Hun geslacht bracht het later tot het vormen van vorstendommen. Aan andere families, bijvoorbeeld van Megunthard van Hameland, die het ook probeerden gelukte het niet. De noodzakelijkheid van een plaatselijke verdediging en de ontredering van de maatschappij werkten deze ontwikkeling in de hand.

De bisschoppen hadden bij deze verdelingen eenvoudig mede te gaan van de éne koning op de andere, gelijk heel het volk, met welks wensen of taal geen rekening werd gehouden. Maar indien er verzet kwam tegen een of ander verdelingsplan, hadden de bisschoppen hun houding te bepalen, hetgeen wel moeilijk geweest kan zijn. Verschillende oorkonden getuigen er nog van, tot welk gedeelte de Utrechtse bisschop zich rekende. Kort na het verdrag van Verdun, dat het Nederlandse gebied bij het middenrijk had gevoegd (843), liet bisschop Heginhardus het bezit van de immuniteit en van de goederen door de keizer Lotharius I, die aan het hoofd stond van dit rijk, bevestigen³. Hiermee klopt niet, dat Hunger 18 mei 854 een dergelijke bevestiging van koning Lodewijk de Duitser

¹ *Passio Frederici episcopi Trajectensis, auctore Odberto*, ed. O. Holder-Egger in MG. SS. XV. I, 342-356.

² *Vita Sancti Odulfi*, Acta Sanctorum, 12 juni II 592-595. MG. SS. XV 1 356-358.

³ Ob. St. Ut. I no. 66.

vroeg¹. Verder zien wij bisschop Hunger in het middenrijk betrokken: van de koning van dit rijk (Lotharingen), Lotharius II, ontving de Utrechtse kerk het klooster Odiliënberg aan de Roer (858)².

De bisschop bezocht de synode van Toul en Aken. Hij verzette zich met bisschop Arnulf van Toul tegen het verstoten van koningin Theutberga door koning Lotharius II. Na 870 zijn de Utrechtse en Luikse bisschoppen onderdanen van de koning van Oost-Francië.

In het noorden werd dit misschien door het verblijf van de Utrechtse kerkvorst te Deventer versterkt. Odilbald bezocht daarom de synoden van Keulen (873 en 887) en Tribur (895). Maar toen Lotharingen onder koning Zwentibold een eigen koninkrijk werd, liet bisschop Odilbold de oude Utrechtse privileges door koning Zwentibold bevestigen (24 juni 896)³. Bisschop Radboud vermeldt op het jaar 900, naast allerlei buitengewone natuurverschijnselen, de moord op koning Zwentibold, die in Susteren werd begraven. De Nederlanders kwamen toen weer onder de Duitse koning en Radboud bleef daarbij, ook toen de Karolingers er in 911 uitstierven en Koenraad I (van Frankenland) op de troon kwam. Van de koning vroeg hij de bevestiging van de immuniteit (9 juli 914)⁴. Om dit de koning gemakkelijker te maken, legde hij hem de afschriften van de Utrechtse konings-oorkonden voor en een door hem opgemaakt *Cartularium*⁵. Dit alles deed hij ofschoon een deel van zijn diocees, namelijk het westelijk kustgebied onder Dirk I tot West-Francië (Frankrijk) overging en deze houding tot 925 handhaafde. De bisschoppen hebben blijkbaar de voornaamste oorkonden uit hun archief bij de invallen der Noormannen kunnen redden.

In die tijd van crisis werden door particulieren goederen aan de kerk geschonken, bijvoorbeeld in 828 het goed Heze bij 's-Heerenberg⁶, te Oosterbeek in 834⁷, in de Lijmers in 838⁸, te Wadenooyen in 850⁹.

Daarmede hielden de schenkingen op, misschien omdat Utrecht toen verwoest was, hetgeen zoals wij zagen vóór 858 is geschied. In de eerste helft van de negende eeuw moet er nog een gevoel van rechtszekerheid geweest zijn. In de tweede helft waarschijnlijk minder, maar in het oosten van ons land voldoende om normaal te leven (Odiliënberg, Deventer).

Bisschop Radboud, die thans nog in het diocees Utrecht wordt vereerd en de patroonheilige is geworden van de Sint-Radboudstichting die de Universiteit van Nijmegen onderhoudt en bestuurt, is een waardige afsluiting van het Karolingische tijdperk. Van een voornaam Frankisch geslacht, misschien van moederszijde verwant aan de Friese koningsfamilie, die door de naam Radboud berucht was geworden, genoot hij een zeer

¹ Ob. St. Ut. I no. 68. ² Ob. St. Ut. I no. 70. ³ Ob. St. Ut. I no. 88. ⁴ Ob. St. Ut. I no. 94.

⁵ *Cartularium* van Radboud, uitgeg. door S. Muller Fz.: *Het oudste Cartularium van het Sticht Utrecht*. W.H.G. derde serie 3, 1892, 3-51. ⁶ Ob. St. Ut. I, no. 59.

⁷ Ob. St. Ut. I, no. 62. ⁸ Ob. St. Ut. I, no. 63. ⁹ Ob. St. Ut. I, no. 67.

verzorgd onderricht: eerst aan de domschool te Keulen, onder zijn overvader, de aartsbisschop Gunthar. Toen deze zich gecompromitteerd had in de huwelijkszaken van koning Lotharius II (die de koningin, zijn wettige vrouw Theutberga, wilde verstoten en Waldrada, aartsbisschop Gunthars zuster, tot echtgenote en koningin verheffen) en naar aanleiding daarvan werd afgezet, verliet ook Radboud de stad der drie koningen en zette de studie voort aan de hofschool van Karel de Kale in West-Francië tot ongeveer 887. Dan verdwijnt hij uit onze gezichtskring, totdat hij in juni 900 tot bisschop van Utrecht wordt gekozen. Van Deventer uit visiteerde hij zijn diocees en maakte zich ook verdienstelijk door het beschrijven in proza of poëzie van verschillende heiligen: Sint-Servatius, Sint-Martinus, Sint-Lebuinus en anderen. Hij maakte een kerkelijk beneficie van Sint-Maarten (Metten en Laudon en beide Vespers). Als leerling van de Karolingische scholen bracht hij in praktijk wat hij geleerd had. Hij is misschien de beste en zeker ook een van de laatste vertegenwoordigers van de Karolingische cultuur in Nederland. Wat na hem komt en door geschriften uitblinkt, kan men tot de cultuur van de rijkskerk rekenen, ofschoon de laatste uit de eerste is voortgekomen.

III

DE UITBOUW VAN DE RIJKSKERK

(918-1075)

Edlerik tegenover de talrijke graven (60). Uitbreiding van de immuniteit (62). Otto I maakte begin met de rijkskerk (63). Otto II volgt dit voorbeeld (65). Fremdelingen op de zetel van Utrecht (66) en Luik (67). Eerste graafschappen van de kerk van Luik en Utrecht (68). Bisschop Ansfried (68). Bisschop Adalbold (69). Prefectuur aan de bisschop van Utrecht? (70). Rijksbisschoppen tegenover Dirk III van het westelijk kustland (71). Uitbreiding van het Utrechts wereldlijk gebied (71). Bisschop Bernold (Bernulf) (72). Rechtsmacht van de bisschop (75). Bisschop Willem (75).

WAS in de vorige periode het christendom hier gepredikt en ingevoerd en had het de eerste grote schok doorstaan, de nu volgende periode is niet minder belangrijk, omdat er toen veel tot stand is gekomen, dat de kerkgeschiedenis van Nederland tot aan de Reformatie sterk heeft beïnvloed en daaraan bepaalde karakteristieke trekken gegeven. In de periode van 918 tot 1075 heerste op de eerste plaats het zogenaamde 'eigenkerkenrecht' algemeen en toonde zijn uitwassen, waartegen op het laatste de eerste tekenen van reactie te onderkennen zijn. Ook heeft de Duitse keizer of koning zwaar de hand gelegd op de kerk in Nederland, zodat

van de rijkskerk wordt gesproken. De keizers hebben door een continue politiek de kerkelijke staatjes of geestelijke vorstendommen gesticht in Utrecht en Luik en hebben de benoeming van de bisschoppen feitelijk geheel aan zich getrokken. Naast het ontstaan van deze geestelijke vorstendommen ontwikkelen zich in deze periode ook de kerkelijke bestuurs-districten, de aartsdiakenaten en dekenaten.

Het wereldlijke gebied van het Luikse bisdom lag bijna geheel buiten het terrein, waarop onze aandacht is gericht, en de geschiedenis van het ontstaan ervan kunnen wij buiten beschouwing laten. Maar als bisschop, als hoge kerkelijke functionaris, voerde hij het bestuur over Limburg en Brabant. Daarom moeten wij althans de voornaamste personen hier even noemen of kenschetsen, te meer omdat hun houding in de kerkpolitieke kwesties de algemene hangende problemen kan helpen duidelijk maken.

Bisschop Balderik, de opvolger van Radboud in Utrecht, bracht de grote omkeer. Hij schikte zich geheel naar de plannen van koning Otto I, liet zich geheel in de rijkskerk inschakelen en verkreeg dienovereenkomstig grote voordelen voor het Utrechtse diocees. Ofschoon de beschrijving hiervan misschien méér tot de profane geschiedenis dan tot de kerk-geschiedenis kan worden gerekend, is zij tot goed begrip van de kerke-lijke situatie hier noodzakelijk.

De ons vertrouwde voorstelling van de graafschappen Holland, Gelre, Brabant enz. past nog niet op de politieke situatie in het begin van de tiende eeuw, bij de dood van bisschop Radboud (917) en de benoeming van zijn opvolger Balderik. Uit gegevens uit de tiende en elfde eeuw kan men afleiden, dat er verschillende kleine graafschappen over het toenma-lige Nederland verspreid waren. In het westelijke kustland, het gebied van het latere Holland, lagen in die tijd nog enkele van dergelijke be-stuursdistricten, waarvan Kennemerland in handen was van het geslacht van Gerulf. Diens zoon Dirk I liet zich door de Karolingische Karel de Een-voudige het graafschap van zijn vader en waarschijnlijk ook het bewind over de Westfrieze gouwen tot aan het Vlie opdragen. Maar ten zuiden van dit gebied lagen andere graafschappen, die eerst later erbij gevoegd zijn of veroverd werden. Ten oosten van Dirks gebied sloten zich een of meer graafschappen aan, die graaf Waldger, een broer van Dirk, eens bezat, en die overgingen op diens zoon Radboud. Dit gebied omvatte zeker de gouw Nifterlake en misschien ook die tussen IJsel en Lek. De gouw Veluwe stond (althans wat later) ook onder een eigen graaf en moet als een afzonderlijk gebied beschouwd worden. Over de IJsel, van Deventer tot aan de Rijn (verder dan Zevenaer) lag het graafschap Hame-land, dat in het begin van de elfde eeuw aan een machtige familie be-hoorde, waarvan twee Wichmans bekend zijn. Het ten noorden daarvan gelegen gebied, van Deventer tot en met Groningen (stad), dat uit ver-schillende gouwen bestond, behoorde in de tiende eeuw aan een Sak-sisch geslacht van Meginhardus, waartoe Everhardus, een tijdgenoot van

bisschop Radboud behoorde en dat verwant was aan het geslacht van Wichman.

Of ten noorden daarvan ook graven regeerden, kan enkel met waarschijnlijkheid worden afgeleid uit het feit, dat omstreeks het midden van de elfde eeuw daar een graaf, Rodulfus genaamd, regeerde, wiens gebied in 1057 aan aartsbisschop Adalbert van Brunswijk gegeven werd. In 1066 kwam dit graafschap aan Egbert I van Brunswijk, die toen ook de gouwen in Friesland, Stavoren, Oostergo, Westergo en Islego bezat.

Ten zuiden van de Rijn was het niet anders: daar wordt op de eerste plaats een graafschap Teisterbant vermeld, waarin Tiel lag en waar een graaf Hunrog in 999 wordt genoemd. Ten oosten daarvan moet het graafschap van Balderiks vader Dodo gelegen hebben. Verder zuidoostelijk lagen de gebieden, die in het begin van de elfde eeuw aan graaf Balderik behoorden en meer naar het zuidwesten die, waar Ansfried de grafelijkheid uitoefende. De graven waren reeds méér dan ambtenaren, door de Karolingers hierheen gezonden. Zij vormden de hoge inlandse adel met grote bezittingen en waren bovendien met het grafelijk bestuur beledend. De lenen bleken al zo nauw aan de familie verbonden, dat ze van de vader op de zoon overgingen. Het begin van de dynastie openbaarde zich hierbij duidelijk. Zij namen ook al een zelfstandige politieke houding aan, in zoverre zij zich de vraag stelden en eigenmachtig beslisten of zij zich bij Oost- of West-Francië zouden aansluiten en of zij deze of die Duitse koning zouden erkennen.

Welke plaats bekleedde bisschop Balderik temidden van een tiental naburige graven, onder wie één met de titel 'prefect' een hogere militaire bevoegdheid had dan zijn medegraven? Vooreerst was Balderik uit de stand van deze graven afkomstig. Hij was de zoon van Ricfried of Dodo¹, waardoor hij niet slechts als hun gelijke beschouwd werd, maar ook zo gemakkelijk in hun streven en hun veten werd betrokken. Zelf was hij nog niet een wereldvorst, zoals weldra zijn opvolgers. Toch deed hij, reeds in het begin van zijn regering, er weinig voor onder. Dit kon krachtens het immunitetsprivilege, dat aan al het land en al de eigendommen van de Utrechtse kerk toekwam. Ofschoon het kerkelijk goed een verspreid bezit was, blijkens een overgeleverde goederenlijst², was het toch al groot. Het respectabele aantal van 400 boerderijen (mansi) behoorde er toe, verder veertig dorpen, geheel of gedeeltelijk, het vijfde deel van de gouw Germepi en het derde deel van de gouw Tessel, en tenslotte vele rechten, zoals het visrecht in bepaalde wateren, rechten op koninklijke tienden en op strandvondst.

¹ Grabschrift van Dodo in de crypte van Sint-Salvator in Utrecht; S. MULLER Fz., *Het oudste cartularium van het Sticht Utrecht*, I W.H.G. Derde serie 3, 1892, 47. *Vita Radbodi*, B.M.G.H. 35 (1914) 166.

² S. MULLER, *Het oudste cartularium van het Sticht Utrecht*, 38. Ob. St. Ut. I no. 49.

Krachtens privileges, door de Merovingische koningen geschonken en door de opvolgende machthebbers bekrachtigd en uitgebreid, telkens weer tot in de twaalfde eeuw toe, bezat de Utrechtse kerk op haar goederen immuniteitsrecht. Op grond van de formuleringen der oorkonden, die tenslotte op een formulierboek, gebruikt in de koninklijke kanselarij, teruggaan, mag men aannemen dat het Utrechtse privilege dezelfde betekenis had en dezelfde ontwikkeling heeft doorlopen als die van andere kerken. Door het immuniteitsprivilege werd, zoals hiervoor uiteengezet is, datgene, wat tot het eigendom van de kerk behoorde, uit het gewone bestuursdistrict van de staat uitgelicht. De openbare ambtenaren, de vertegenwoordigers van de staat, mochten dit gebied niet betreden om bepaalde bevoegdheden van hun ambt uit te oefenen: met name het innen van bepaalde belastingen en het uitoefenen van bepaalde rechtspraak. Deze taak werd aan het hoofd van de geprivilegeerde kerk of zijn vertegenwoordiger, de voogd (*advocatus*), overgelaten. De voogd moest de belastingen innen en deze waarschijnlijk officieel aan de naburige graaf afdragen, maar deze kwamen ofwel krachtens privilege, ofwel krachtens gewoonte spoedig de kerk ten goede. Ook de rechtsprekende bevoegdheid zelf groeide in de loop der eeuwen: zij had in de tiende eeuw alle beperkingen verloren, zodat de halsmisdaden door de bisschoppelijke rechter werden berecht. In het algemeen gesproken kan men zeggen, dat alle bewoners van het immuniteitsgebied onder deze rechtsmacht van de immuniteitsheer vielen: namelijk vooreerst de onvrijen en die tot de familie van de kerk behoorden; dan de vrijen die nergens anders bezittingen hebben. Degenen echter, die wel ergens anders ook goederen bezaten, of om persoonlijke redenen onder een andere heerschappij behoorden, stonden slechts voor een deel van hun goederen onder het immuniteitsrecht. Door uitbreiding van het privilege konden ook kooplieden in Duurstede, Utrecht en Deventer van het voorrecht genieten, waardoor dit recht een handelsprivilege werd.

De uitgebreide bezittingen, de exemptie van het ambtelijke bestuursapparaat en de overdracht van de grafelijke macht op de bisschop, zij het dan ook over een zeer verspreid gebied, maakte de Utrechtse bisschop zo niet helemaal gelijk aan de heren, Dirk, Waldger, Everhard, Dodo, Hunrog, Ansfried, enz., dan toch tot een groot man, waarin zij zo ongeveer hun gelijke gezien zullen hebben, met wie zij rekening moesten houden en wiens vriendschap in de politiek op prijs gesteld kon worden. Ook al liet de bisschop bepaalde handelingen door de voogd geschieden¹, toch bleef hij de eigenlijk handelende persoon.

Balderik werd op 1 maart 918 tot bisschop gewijd. De meeste Nederlandse vorsten hadden toen onder leiding van Reinier Langhals de West-

¹ Bij overdracht van goederen, 9 juni 726. Ob. St. Ut. I 36; verder 943, 997, zie Ob. St. Ut. nos 105, 148. Als rechter wordt hij het eerst vermeld in een oorkonde van 3 september 1002. Ob. St. Ut. I No. 153.

frankische koning, de Karolinger Karel de Eenvoudige, als hun soeverein erkend. Sommigen hadden dit gedaan, onmiddellijk na de troonsbestijging van koning Koenraad I in Duitsland in het jaar 911. Bisschop Radboud bleef deze erkennen, maar graaf Waldger, die eerst aanhanger van koning Koenraad was geweest, was in 916 overgelopen. Hij was tegelijk met vele Nederlandse graven en bisschoppen tegenwoordig op een rijksdag te Herstal, gehouden door de Franse koning (januari 916)¹. Hoogstwaarschijnlijk was toen ook al de vader van Balderik die kant opgegaan en deze werd weldra door de bisschop gevolgd. De nieuwe vacature in Duitsland en de kroning van Hendrik I van Saksen, bood daarvoor een goede aanleiding (mei 919). Feit is, dat bisschop Balderik 7 november 921 aan de kant van de genoemde Westfrankische koning stond².

Het was niet van lange duur. De troonswisseling in Frankrijk in 922 en 923 gaf aan de Lotharingse groten gelegenheid nogmaals van koning te veranderen. Giselbrecht, zoon van Reinier (Langhals), ging voorop en de meesten volgden hem. Voor Balderik was dit de grote overgang, want sindsdien heeft hij zich geheel aan de Duitse koningen verbonden. Waarschijnlijk kan als eerste teken van die overgang aangehaald worden, dat koning Hendrik I de oude privileges van Sint-Maarten, betreffende de tienden van de domeingoederen, de immuniteit en de voorrechten der kooplieden in Dorestad, Deventer en Tiel bevestigde, in een oorkonde waarvan helaas de datering verloren is³. Een bewijs van de goede verhouding levert ook het feit dat koning Hendrik in 929 zijn vierjarige zoon Bruno aan de Utrechtse kerk toevertrouwde, opdat die daar verder zou opgroeien en onder de kanunniken van de beide kerken worden opgenomen⁴. Bruno was dus een soort oblaat, een jongere vorstenzoon, voor de geestelijke stand bestemd. Hierin kan men niet een teken zien van de celebrité van de Utrechtse domschool; het lag echter voor de hand, dat de toekomstige kanunnik en kerkvorst spoedig enig onderzigt ontving en vervolgens in Utrecht opgeleid werd.

De goede verhouding tot de koning bleek onder Otto I herhaaldelijk. Het is bekend, dat Otto na enkele andere pogingen om zijn heerschappij over de hertogdommen te versterken, tenslotte steun zocht bij de geestelike vorsten en deze door allerlei gunsten aan zich trachtte te verbinden. Van deze politiek heeft ook bisschop Balderik geprofiteerd, die herhaaldelijk aan het hof is geweest en daar blijken van waardering heeft ondervonden. Op voorspraak van koningin Edgida en Giselbrecht, hertog van Lotharingen, schonk koning Otto I in de herfst van 936 - dit was vlak na zijn troonsbestijging (8 augustus) - het muntrecht in Utrecht, dat wil zeggen, het recht om rijksmunten in zijn bisschopsstad te doen slaan en daaruit de voordelen te trekken, zodat geen graaf hem in het beuren van de inkomsten mocht lastig vallen⁵. Deze schenking,

¹ Ob. St. Ut. I no. 95. ² Ob. St. Ut. I no. 98. ³ Ob. St. Ut. I no. 97. ⁴ Aldaar No. 106.

⁵ Ob. St. Ut. I no. 101 (jaartal staat niet vast).

op voorspraak van de hertog van Lotharingen aan de Utrechtse bisschop zo spoedig na de kroning gedaan, moet opgevat worden als een poging van de koning de band met Lotharingen vaster te maken of misschien als een beloning voor de activiteit, die Balderik en Giselbrecht ten gunste van Otto hadden ondernomen. Een jaar later was bisschop Balderik in de omgeving van de keizer te Maagdenburg, op 21 september 937¹. Het duurde nog tot 2 januari 938, dat Otto de gewone bevestigingsoorkonde voor Utrecht uitvaardigde, waartoe Balderik waarschijnlijk al eerder een verzoek had ingediend². Toen echter de koning in moeilijkheden verkeerde door de opstand van zijn eigen broer Hendrik, dachten Giselbrecht en verscheidene Nederlanders hun kans gekomen om zich van Otto te onttrekken. Daarbij deden verschillende Noordnederlandse graven mee, zoals Dirk I van het westers kustgebied, waarschijnlijk ook Radboud, zoon van Waldger, en Hatto in de Betuwe.

De Utrechtse bisschop deed dit echter hoogstwaarschijnlijk niet, want hij genoot de voordelen van de val van Giselbrecht (20 oktober 939, zie bij Andernach). In 944 (26 november) werden hem de leengoederen, die Waldger en zijn zoon Radboud in de gouw Lek en IJssel hadden bezeten, toegewezen. Bruno en Balderik begaven zich daarvoor gezamenlijk bij de koning, toen hij Koenraad de Rode tot hertog van Lotharingen aangesteld en over Rhenen naar Saksen reisde³. Korte tijd daarna schonk de koning aan de Utrechtse kerk het recht om op elanden en herten te jagen in de gouw Drente, zodat geen enkele andere graaf dit recht kon genieten⁴. Nadat Balderik op 1 april 948 nog een uitbreiding had gekregen van zijn rechten op een tiende deel van de koninklijke inkomsten (waarschijnlijk over een uitgebreider terrein) en bovendien van de lastingen, die huslatha en cogschuld werden genoemd (een huis- en scheepsbelasting)⁵ begaf hij zich op 7 juni 948 naar de samenkomst te Ingelheim, waar eigenlijk alleen politieke kwesties werden besproken. Ook woonde hij de algemene hofdag bij van bisschoppen en graven, die gehouden te Nijmegen (1 juni 949)⁷. Tijdens het verblijf te Nijmegen schonk de koning op 30 juni 949⁸ nieuwe gunsten en wel een grote uitbreiding van visrecht te Muiden en in de Almere. Vroeger bezat de kerkvorst te Muiden recht slechts op beperkte plaatsen in Muiden en een tiende deel op de Almere, voortaan zou hij dit geheel bezitten. Verder ontving hij nu te Muiden de gehele cogschuld, terwijl vroeger slechts sprake was van een tiende deel ervan⁹.

¹ Ob. St. Ut. I 102, MG. D. Otto I, blz. 101, no. 14.

² Ob. St. Ut. I no. 103. ³ Ob. St. Ut. I no. 106.

⁴ Ob. St. Ut. I no. 107 a en b. Twee uitvaardigingen, waarvan a waarschijnlijk een correctie van b is. ⁵ Ob. St. Ut. I no. 111.

⁶ Ob. St. Ut. I 110. Flodoard, MG. SS. III 395 ff. XIII 585 ff., stelt de bijeenkomst op 1 juni 948. Zie MG. Leges II 24. ⁷ Ob. St. Ut. I no. 112.

⁸ Ob. St. Ut. I no. 113. Stumpf dateert deze op 1 juni 949.

⁹ Ob. St. Ut. I no. 113, te vergelijken met goederenlijst Ob. St. Ut. I no. 49, blz. 46.

Er volgden nog twee schenkingen en wel van goederen, eens eigendommen van de families Waldger, Radboud en Hatto, die deze waarschijnlijk bij de opstand van 939 verloren hadden. Hiertoe behoorde het klooster (monasterium) van Tiel, dat een 'eigenklooster' van de graven Waldger en Radboud schijnt geweest te zijn (20 april 956)¹. Verder nog alles wat de koning overhield te Muiden, de tol aldaar, die Waldger vroeger in leen had, alle rechten, die de koning nog op de visserij in Almere had, goederen van Hatto te Loenen en wat de koning bezat aan beide oevers van de Vecht; daarbij Hatto's goederen te Eck, die hem wegens zijn misdaden door een rechterlijk vonnis waren ontnomen en aan de koning toegewezen (21 april 953)². Gedeeltelijk schijnt dit een bevestiging van vroegere schenkingen geweest te zijn. Maar het belangrijke is, dat de graven blijkbaar door een of andere politieke daad of houding hun bezittingen en lenen hadden verloren en dat de koning deze nu aan de bisschop schonk. Dit alles kenmerkt de politiek die Otto I tegenover de rijksbisschop van Utrecht en Luik aanwendde. Hij maakte de geestelijke vorsten tot machtige persoonlijkheden om hen als tegenwicht tegen de lekevorsten te kunnen gebruiken.

Koning Otto I kwam een paar malen in de Nederlanden, namelijk in Nijmegen en in Deventer, echter voor zo ver wij weten niet in Utrecht. Hij verbleef in de graafschappen van het oosten, van Wichman en van Everard, en op de koninklijke goederen te Nijmegen. Waarschijnlijk begroette de bisschop hem op 2 juli 956 te Deventer³. Vlak daarvoor, op Pasen 956, had de koning een hofdag gehouden van Lotharingse heren te Keulen, maar het blijkt niet of Balderik deze bijgewoond heeft. Na de grote gebeurtenissen van Italië in 962-965 kwam de gehele koninklijke familie, benevens de koning van Frankrijk, Lotharius, met zijn broer Karel en allerlei hoge heren, in Keulen tezamen. Balderik was aanwezig en werd er als leermeester van aartsbisschop Bruno, de broer van de keizer, geëerd⁴.

Na de dood van Otto I op 7 mei 973 handhaafde diens zoon de goede verhouding met het Utrechtse bisdom. Toen hij opstanden in Zuid-Nederland, onder leiding van Reginar III en Lambert uit het huis van Reinier Langhals, moest onderdrukken, reisde hij over Nijmegen en Utrecht, in welke laatste stad hij Kerstmis vierde⁵. In 975 kwam de koning opnieuw in Nijmegen en bevestigde op 6 juni 975 in drie oorkonden, op voorspraak van keizerin Theophanu en de aartsbisschop van Keulen (Gero), de verschillende schenkingen van zijn vader aan de kerk van Utrecht⁶. Kort daarna, op 27 december 975, is Balderik gestorven⁷.

¹ Ob. St. Ut. I no. 118. ² Ob. St. Ut. I no. 120. ³ Ob. St. Ut. I no. 121.

⁴ *Vita Mabthildae*, MG. SS. IV 297.

⁵ K. UHLIRZ, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II und Otto III*, (1902) 1ster Band 45. Ob. St. Ut. I no. 128. ⁶ Ob. St. Ut. I no. 134, 135, 136.

⁷ K. UHLIRZ, *o.c.*, 1ster Band 76, aant. 10. PIJNACKER HORDIJK, *Prelatenlijsten*, 34-35.

Deze reeks schenkingen door de Duitse koningen (keizers) Otto I en II en de verschillende contacten van Balderik met deze koningen tonen duidelijk, dat de verbinding met het hoofd van het rijk sterk was geworden. Utrecht werd gelijk andere Lotharingse kerken geheel in het rijk en de rijkskerk opgenomen. Tevens is daardoor gebleken dat Utrecht profiteerde van de geschetste politiek van Otto I en zijn opvolgers: het versterken van de macht der kerkvorsten geschiedde door vergroting van het kerkelijk eigendom, waardoor krachtens het immuniteitsprivilege ook de rechtsmacht van de bisschop zich vanzelf over meer personen en een groter gebied uitstreckte. De geciteerde schenkingen geven tevens de grens aan van Otto's bedoelingen. Hij gaf jacht-, vis- en muntrecht. Hij liet de bisschop delen in de koninklijke domeinen. Hij breidde zijn grondbezit uit, maar gaf hem geen bestuursdistrict, geen enkel graafschap is er bij. De bisschop was nog niet een wereldlijk vorst in de strikte zin van het woord. Hij had nog geen territorium, zoals zijn tijdgenoten, de graven Dirk I, Waldger, Radboud, Everhard, Wichman, Hatto, of zoals Balderiks vader. Het gebied van de bisschop was verspreid bezit. Het was slechts uitgenomen (geëximeerd) uit het district van de graven, die er niet mochten binnentreden om belasting te heffen of rechtspraak te houden.

Dit alles betekende toch een grote omkeer zoals voor ieder duidelijk wordt bij de aanstelling van Balderiks opvolger. Aangesteld werd niet meer een zoon van een Nederlandse graaf, doch een vreemdeling, een hoge functionaris van het hof, Folcmar, het hoofd van 's konings kanselarij in de jaren 975-976, een zoon van de Saksische paltsgraaf Athelbero of Berno¹. Ofschoon wij geen bijzonderheden weten over het al of niet plaats gehad hebben van een verkiezing, of over de wijze van benoeming, is het zeker, dat geen der Utrechtse heren op de gedachte gekomen zou zijn deze man voor te stellen. De keizer moet hier eenvoudig beslist hebben. Hij wilde in Lotharingen slechts iemand op de bisschopsstoel plaatsen, die hij absoluut kon vertrouwen, een man die hij persoonlijk kende en die geen enkele relatie had met de Lotharingse adel. Dit was een noodzakelijk gevolg van de begunstiging van de Utrechtse kerk. Zij was voor de keizer van zo grote betekenis geworden, dat hij zelf de leidende kerkelijke functionaris wilde aanwijzen. Hieruit sprak niet een vijandschap tegenover de naburige adellijke heren. Ook hen wilde de keizer gaarne aan zich binden. Maar als zij het niet wilden, kon hij hen met de steun van de bisschop tot andere gedachten brengen. De graaf van Kennemerland Dirk II stond met de keizer ook in goede verhouding. De keizer immers benoemde diens zoon Egbert tot kanselier als opvolger van Folcmar². Dit was voor dergelijke jonge gravenzonen overigens de weg om ergens een bisdom te verkrijgen. Egbert is inderdaad later aartsbisschop van Trier geworden.

¹ PIJNACKER HORDIJK, *Prelatenlijsten*, 35. ² K. UHLIRZ, *o.c.*, 76.

Gelijk in Luik een Zwaab van geboorte, de beroemde Notger (972-1008), die als de stichter van de rijkskerk in Luik geldt, in 972 door de keizer aangesteld werd, zo geschiedde dit met Folcmar (976-990). Hij en zijn opvolgers hadden het werk, dat Balderik begonnen was en zo consequent behartigd had, slechts voort te zetten. Dit geschiedde ook, gelijk mag worden afgeleid uit de bezoeken van keizer Otto II in Utrecht in maart 977¹ en waarschijnlijk in het voorjaar van 978². Dat de keizer met de bisschop van Utrecht de bewaking van Hendrik, hertog van Beieren, toevertrouwde, duidt in dezelfde richting.

Na de vroege dood van Otto II (7 december 983) en de zalving van de driejarige zoon Otto III tot koning op Kerstmis 983, werd de bisschop gewikkeld in de strijd om de Duitse kroon. Verscheidene vorsten sloten zich aan bij Hendrik, hertog van Beieren, die uit Utrecht was ontvlucht en door de bisschop vrijgelaten, en die aanspraak op de kroon maakte. Bisschop Folcmar stond zeker aan zijn zijde en onder de vele anderen ook Dirk II van 'Holland' en diens zoon, Egbert van Trier. De strijd sleepte zich tot 985 voort en werd tenslotte door onderhandelingen beëindigd. In deze besprekingen speelde Folcmar een actieve rol³. Of hij daardoor een weinig uit de gunst was bij Otto III is niet zeker. Hij bereikte geen materiële voordelen voor het diocees, terwijl het diocees Luik wel werd begunstigd⁴ en ook de graven Ansfried⁵ en Dirk II⁶. Misschien waren dit de voorwaarden, waarop de vrede met deze heren werd tot stand gebracht⁷. Van de opvolger van Folcmar (†10 december 990), Boudewijn, weten wij dit éne - en dit is tekenend genoeg - dat hij een Oost-Frank was; een vreemdeling dus in Utrecht, gelijk zijn voorganger en gelijk ook Notger te Luik. Hij is er door de koning heengezonden⁸.

Dit was zeker ook het geval met de volgende bisschop, graaf Ansfried van 1010, ofschoon hij uit het Nederlandse gebied stamde en het graafschap Hoey had bezeten, Rijen nog bestuurde en misschien ook West-Vriesland en het zuidelijk Neder-Maasland⁹, waar hij zeker goederen in eigendom had. Maar hij was lang in dienst van de keizer geweest en daarvoor vijand van allerlei heren in deze streken, die Alpertus Mettensis in zijn contemporaine kroniek rovers noemt, met name Lambert van Leuven, de rover bij uitstek. Misschien heeft hij een ogenblik de tegenkoning Hendrik van Beieren gesteund, maar dat zou een bewijs van zijn belangstelling voor de centrale regering zijn. In ieder geval verbleef hij op het ogenblik van zijn benoeming tot bisschop van Utrecht in de legerplaats van de koning, Otto III. Zijn aanstelling is een sprekend voorbeeld, hoe

¹ Ob. St. Ut. Verbeteringen blz. 137. MG. D. O. II. 146 en 147. K. UHLIRZ, *o.c.*, 85.

² K. UHLIRZ, *o.c.*, 105. ³ M. UHLIRZ, *o.c.*, 2ter Teil 10 ff. ⁴ Ob. St. Ut. I no. 141.

⁵ MG. D. Otto III 14. ⁶ Vergel. MG. D. Otto III 19; Ob. v. H., I 64.

⁷ *Deutsche Geschichte der Niederlande*, II 1950, 19.

⁸ Dit op grond van de oorkonden van 21 januari 996 en 15 juli 997; Ob. St. Ut. I no. 144.

⁹ MG. D. Otto III no. 189; Ob. St. Ut. I no. 147. MG. D. *Otto III* no. 249.

¹⁰ Of deze al aan Utrecht waren gekomen, lijkt mij twijfelachtig.

dit in die tijd geschiedde. Een bode van Utrecht meldde het overlijden van bisschop Boudewijn I in de legerplaats van de koning (995). Daarop nam de koning Ansfrius uit het gezelschap terzijde en bood hem het bisdom aan. Deze wees op zijn gevorderde leeftijd, op zijn loopbaan als militair, en zijn ongeschiktheid voor het vervullen van geestelijke plichten. Maar de koning drong zó sterk aan, dat hij niet kon weigeren. Na een gebed legde hij zijn zwaard op het altaar en kwam zo in dienst van Christus. Allen juichten en hij werd met het bisschoppelijk kleed bekleed. Geen keuze door geestelijkheid en volk had hier plaats. Geen wens vanuit Utrecht werd te kennen gegeven, geen bevestiging door aartsbisschop of paus. Een leek, eenvoudig door de keizer op de bisschopsstoel geplaatst, maar een man, die de keizer trouw zou zijn. Daarom was hij aangewezen.

Dat hij bovendien nog een vrome bisschop bleek te zijn, was voor de koning een meevaller, die hem bijzonder aangenaam was, maar door hem als iets geheel bijkomstigs werd aanvaard. Gelijk zijn drie voorgangers en zijn collega op de stoel van Luik, bleef Ansfried zich op de stoel van Utrecht als een levend lid van de rijkskerk gedragen. Hij was zelfs actiever dan zijn Luikse collega. Hij immers trok in 998 met de keizer naar Rome¹ en ontving daar een voor het wordende wereldlijke gebied van het Sticht belangrijke gunst. De keizer schonk aan de Utrechtse kerk de gehele rechtsmacht (*omnem districtum*) over de villa Bommel en over alles wat daartoe behoorde, namelijk de tol, de munt en de gruit. Bovendien nog wat een zekere Poppo als dienstleen (*ministerium*) had in het graafschap van Hunrog en in de villa Arkel: alles in eigendom. Dit is de eerste keer, dat aan het bisdom een rechtsgebied werd overgedragen ('Bannimmunität'), waarbij de jurisdictie zich verder kon uitstrekken dan het door het Sticht in eigendom gehouden grond.

Na de plotselinge dood van de zeer jeugdige keizer Otto III, 24 januari 1002, werd Hendrik II, de zoon van de hiervoor vermelde Hendrik de Twister, hertog van Beieren, gekozen. In de korte strijd die hij om de troon moest voeren speelde bisschop Ansfried geen rol, maar op zijn 'koningsrit' door Lotharingen in de zomer van 1002 bezocht de koning ook Utrecht². Hoogstwaarschijnlijk volgde Ansfried de keizer naar Aken voor de kroningsplechtigheden. Op de reis daarheen, tijdens het verblijf op het koningshof te Elsloo, vaardigde de keizer twee oorkonden ter gunste van Utrecht uit: de éne was eenvoudig een herhaling van de schenkingsoorkonde, waarin Bommel en Arkel gegeven werden³; de andere was ten dele een bevestiging van de vroeger geschonken immunitet, ten dele een nieuwe schenking⁴. De immunitet wordt hier nader

¹ Dit steunt op een oorkonde van 998. Ob. St. Ut. I no. 149. MG. D. Otto III, 312, waarin Ansfried als intervenient genoemd werd.

² Ob. St. Ut. I no. 152. S. HIRSCH, *Jahrbücher des Deutschen Reichs unter Heinrich II*, I 1862, 221

³ Ob. St. Ut. I no. 154. ⁴ Ob. St. Ut. I no. 153.

steunt¹. Het was overigens een duidelijk bewijs van zijn goede gezindheid tegenover de keizer en het rijk. Gelijk zijn voorganger nam hij vele malen deel aan de beraadslagingen des keizers (hofdagen). Hij ontmoette de keizer herhaaldelijk, ontving hem te Utrecht, reisde met hem mede, onder andere naar Italië en verkreeg verscheidene gunsten. In twee opzichten schijnt hij verder dan zijn voorganger gegaan te zijn: hij trad namelijk met gewapende macht op in de conflicten, die in zijn dagen in het oosten en het westen van zijn bisschopsstad uitbraken en hij ontving van de keizer het bestuur over een graafschap.

In het oosten ontwikkelde zich een strijd tussen graaf Wichman en graaf Balderik², een strijd die niet tot de kerkgeschiedenis behoort, maar toch de positie van de Utrechtse bisschop als lid van de rijkskerk duidelijk karakteriseert. Aanvankelijk stonden de keizer en bisschop Adalbold aan de kant van graaf Balderik. Adalbold werd door Wichmans vrienden overvallen op een terugreis uit het legerkamp van de keizer, doch bevrijd door anderen belegerde hij tezamen met Balderik de burcht Aspola (Aspelt). Later veranderde de situatie toen de keizer aan Balderik de prefectuur schonk, die Wichman als schoonzoon van de laatste prefect Godfried verwacht had. Wat precies de inhoud van deze prefectuur is geweest, is niet duidelijk. Hirsch houdt het voor een graafschap, maar het bevat zeker een militaire opdracht buiten een grafelijk gebied. De verdediging tegen de Noormannen was allereerst de taak van de prefect. Een soort markgraafschap dus. Velen zien er een rechtsmacht in, die hoger was dan die der graven en hoger dan die welke de bisschop als immuniteitsheer uitoefende. Verschillenden menen dat deze macht later op de bisschop van Utrecht is overgegaan³. Volgens hen zou daarin de verklaring gezocht moeten worden van de door deze beklede hogere positie, staande boven de graven der omliggende gebieden. Doordat Adalbold tevoren de vrede had bemiddeld en Balderik zich niet aan de bepalingen hield, doch na het verkrijgen van de prefectuur zich van Gennep meester maakte, sloot de bisschop zich bij Wichman aan en kwam zo een ogenblik tegenover de keizer te staan. Adelbolds pogingen om te bemiddelen mislukten volkomen, maar doordat Balderik zich voegde bij anti-keizerlijke personen, als Gerard van de Elzas en Lambert van Leuven, raakte hij geheel aan de kant van de opkomende kleindynastie, die uiteraard tegenover de keizer stond. Een leger van de keizer naar Brabant gezonden in 1015 en geholpen door de contingenten van Wichman, van bisschop Adalbold en de nieuwe hertog Godfried, herstelde voorlopig de orde. Na een hofdag te Dortmund in 1016, door de bisschop bezocht, gaf de moord op graaf Wichman aanleiding tot een nieuwe krijgstoct van de keizerlijke partij, waaraan onder anderen Adalbold deelnam. Deze onderneming maakte een einde aan het geschil, waarvan de gevolgen op een rijksdag te Nijmegen in 1018 geregeld werden.

¹ WATTENBACH-HOLTZMANN 102. ² *Alg. Gesch. der Nederlanden* II, 24. ³ Zie blz. 75.

Op dezelfde samenkomst werd ook besloten Dirk III met militaire macht tot rede te brengen, aangezien hij zich van Vlaardingen had meester gemaakt en de kooplieden die de rivier afvoeren, lastig viel. Wederom namen de vertegenwoordigers van het rijk in het strijdperk, hertog Godfried en ook de bisschoppen van Utrecht en Luik. Zoals bekend is, liep deze onderneming op een fiasco uit¹. Voor ons is enkel van belang dat de bisschop van Utrecht, evenals die van Luik, zó in de rijkskerk en in de rijksorganisatie waren opgenomen, dat zij deze wapenfeiten verrichtten en daarin niets abnormaals moeten gezien hebben.

Bisschop Adalbold woonde verder in 1019 de schitterende vergadering van rijksgroten te Goslar bij², begroette de keizer na diens verblijf in Italië op Kerstmis te Paderborn 1023³, en ontving hem tegelijk met twaalf bisschoppen te Utrecht bij de consecratie van de nieuwe kathedraal⁴. Tenslotte bezocht hij hem een jaar later aan zijn ziekbed te Bamberg. Hier verkreeg hij 3 januari 1024 het graafschap Drente⁵. Wanneer hij het voor onzeker houden, dat de graafschappen West-Vlieland in 995 in Rijnland (*comitatus circa oras Remi*) eerst later aan Utrecht zijn gekomen⁶, moet Drente het eerste graafschap van het 'Sticht' genoemd worden, voor zover de schenkingsakten bewaard zijn. De toewijzing van het rechtsgebied van Bommel en van Arkel in het graafschap van Hunrode kan er mee vergeleken worden, maar Drente was veel groter. Het was een geheel graafschap. Hierdoor ontving dus bisschop Adalbold dezelfde rechtspraak en hetzelfde bestuur als een graaf over zijn gebied had. Het strekte zich uit buiten het grondbezit, dat de grondslag vormde van de omvang van het immunitetsgebied. Hier was een nieuwe 'ban', een district, waarover de jurisdictiemacht door de keizer werd gegeven.

Toen er bij de keuze van keizer Hendriks opvolger enige moeilijkheden ontstonden over de kandidaten, hield bisschop Adalbold zich aan de kandidaat van de Lotharingse vorsten. Maar deze houding was van korte duur. Koenraad II, die de meerderheid in het rijk had verkregen, begaf zich nog in de maand van de keuze, september 1024, naar Keulen in Nijmegen, en evenmin als de Keulse aartsbisschop zich durfde verzetten, deed dit Adalbold. Integendeel enkele maanden later op 25 maart was Adalbold te Grona, kort erop te Mainz en in de zomer te Tribur bij de koning, waar deze enige vroegere schenkingen aan Utrecht bevestigde⁷. Waarschijnlijk was hij ook in 1026 te Augsburg, van waaruit Koen-

¹ *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* II, 1951, 26. ² HIRSCH III (1875), 111. ³ Aldaar 255.

⁴ *Actuales Sancti Mariae* B.M.H.G. XI (1888) 474. ⁵ Ob. St. Ut. I 179.

⁶ Voor het eerste is geen bericht. Dit wordt afgeleid uit de mededeling van Thietmar, dat Dirk II vazal van Utrecht was. Het tweede steunt op een onechte oorkonde en een mededeling van Bella Campestris (B.M.H.G. XI, 1888, 502) dus op latere gegevens. De onechte oorkonde van 1064 spreekt niet van een restitutie, doch van een schenking (Ob. St. Ut. I, no. 226). Voor de verdere kerkgeschiedenis hebben de genoemde graafschappen weinig betekenis meer. ⁷ Ob. St. Ut. I nos. 180-182. Ofschoon dit bevestigingen zijn, zijn de oorkonden als nieuwe schenkingen geformuleerd.

raad de tocht naar Italië begon, en hierbij door bisschop Adalbold gevolgd werd. Op deze tocht, te Cremona, schonk de koning aan de Utrechtse kerk een graafschap in Teisterbant gelegen¹. De koning beloofde dat hij de 'ban', de jurisdictie, zou geven aan hem die de bisschop voor het bestuur zou uitkiezen: een bisschoppelijk ambtenaar dus met koningsban bekleed. Nog voor de tocht beëindigd was, keerde Adalbold terug en stierf op 26 november 1026. Het is waarschijnlijk niet op deze reis, dat Adalbold Rome bezocht: volgens een brief van Bernard van Reichenau, na de dood van Adalbold geschreven, moet deze laatste er toch geweest zijn: misschien nog in de tijd van zijn vriend, paus Silvester II.

Met Adalbold stierf de laatste van de mannen uit de school van Notger, die in de dagen van Hendrik II op de Duitse bisschopsstoelen zijn gekomen, en een van de eerste en bekendste geleerden van zijn tijd, wiens omvattende wetenschap theologie, filosofie, mathesis, astronomie en geschiedenis in de kring zijner studiën betrok².

Het diocees Utrecht had intussen een wereldlijk gebied ontvangen, dat behalve vele immuniteitsrechten minstens twee graafschappen bevatte, namelijk Drente en Teisterbant.

Adalbolds opvolger Bernold, of Bernulfus, zoals hij thans heet op grond van een onhoudbare traditie, die op de veertiende-eeuwse kroniekschrijver Beka teruggaat, was een man van dezelfde gezindheid en opvatting als zijn voorganger. Beiden waren aanhangers van de hervormingsgezinde partij, beiden trachtten deze ideeën met behulp van Poppo van Stavelot in praktijk te brengen, beiden waren vrome kerkvorsten, beiden bouwden kerken, maar beiden waren vooral rijksvorsten, steunpilaren van de centrale regering, vrienden van de keizers. Alleen in geleerdheid heeft Bernold zijn voorganger niet geëvenaard: wel waardeerde hij blijkens de giften aan de dom en Sint-Pieter de kerkelijke kunst³.

Het valt het gemakkelijkst hem als rijksbisschop te tekenen, omdat wij hiervoor gegevens bezitten, uit de rijksannalen en de oorkonden⁴. Geleijk zijn voorganger moet hij direct door keizer Koenraad II benoemd zijn, tussen 27 november 1026 en september 1027. Tijdens het eerste deel van deze maanden verbleef de keizer in Italië, gedurende de andere in Zuid-Duitsland. Waarschijnlijk heeft hij een van de medewerkers zijner kanselarij en kapel uitgekozen, in ieder geval een man, die aan het hof gevormd was en op wiens trouw hij meende te kunnen rekenen, een vreemdeling te Utrecht⁵ en blijkens zijn connecties met de Duitse schrijf-

¹ Ob. St. Ut. II, no. 183. ² H. BRESSLAU, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Konrad II*, I 205.

³ G. J. LIEFTINCK, *Bisschop Bernold (1027-1054) en zijn geschenken aan de Utrechtse kerken*. Groningen 1948, 5, 9. ⁴ R. R. POST, *Het Gildeboek*, 13 (1930) 93-101.

⁵ Het bekende bericht van Beka en anderen, dat Bernold vóór zijn benoeming pastoor van Oosterbeek geweest was en wegens het overbrengen van de tijding, dat de blijde verwachting van de koningin in zijn pastorie in vervulling was gegaan, komt in strijd, niet slechts met de regeringsmethode van de keizer, maar ook met de zekere gegevens van zijn itinerarium en behoeft hier niet meer weerlegd te worden.